ISBN 978-93-84659-37-0

Interdisciplinary Research Book

विद्यामृत
[Vidyamrut]

Chief Editor

Dr. Yashwant Patne
Principal,
Arts & Commerce College, satara (M.S.)

Executive Editor

Dr. Shivaji Zanzurne

Asst. Professor, Dept. of Economics,
Arts & Commerce College, satara (M.S.)

Co-editor

Mr. Jamir Momin
Asst. professor, Dept. of Education,
Arts & Commerce College, satara (M.S.)

S.M.V.P. SAMAJ'S
ARTS AND COMMERCE COLLEGE, SATARA – 415002.

ISBN 978-93-84659-37-0

Interdisciplinary Research Book 'Vidyamrut'

Chief Editor: **Dr. Yashwant Patne**
Executive Editor: **Dr. Shivaji Zanzurne**
Co-editor: **Mr. Jamir Momin**

ADVISARY BOARD

Shri. Sharadrao Chavan: (Chairman, S.M.V.P.Samaj's, Satara)

Adv. Sambhajirao Nalawade: (Vice-Chairman, S.M.V.P.S., Satara)

Mr. Jayendra chawan: (Organiser, S.M.V.P.Samaj's, Satara)

EDITORIAL BOARD

Mr. P.V. Satpute: (Head, Dept. of English)

Mr. R. M. Ghadge: (Asst. Professor, Dept. of Economics)

Dr. R. K. chawan: (Head, Dept. of Geography)

Mr. R.P. Chetiwal: (Head, Dept. of Commerce)

ISBN 978-93-84659-37-0

Interdisciplinary Research Book 'Vidyamrut'

Edited by Dr. Yashwant Patne, Dr. Shivaji Zanzurne & Mr. Jamir Momin

Published by: *Principal,* Arts & Commerce College, Satara (M.S.)

Year of Publication: August, 2016

Copyright © *Principal,* Arts & Commerce College, Satara (M.S.)

D.T.P.

Vitthal Dhondiram Kurale
Pal Computer, 279, Yadogopal Peth,
Satara – 415002 (M.S.)

Cover Designing:

Mrs. Shubhangi Dhumal
Asst. Professor, Arts & Commerce College,
Satara – 415002 (M.S.)

Printed by:

Dr. Kalyan Gangarde,
New Man Publication,
108, Brahma Apartment,Parbhani - 431401 (M.S.) India
nmpublication@gmail.com Mob. 9730721393

Price: Rs. 295/-

Note: The views expressed by the author in their research papers in this book are their own. The editor/Publisher is not responsible for item.

अनुक्रमणिका [Content]

मराठी संशोधनपर लेख

- तेंडुलकरांच्या नाट्यलेखनातील पथनाट्यतंत्राचा वापर - डॉ. यशवंत पाटणे |८|
- मराठी ग्रामीण कविता आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात शेतकऱ्यांचे प्रश्न
  - डॉ. दिलीप गायकवाड |११|
- तमाशाचे लोकसाहित्यातील स्थान डॉ. भरत जाधव |१८|
- शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण - राजेंद्र सातपुते |२३|
- किल्ले अजिंक्यतारा महादरवाजाच्या शिल्पातून दिसणारे प्राणी-पक्षी जीवन
  - गौतम काटकर |३०|
- सोनवडीच्या भैरवनाथ मंदिरातील वीरगळाचा अभ्यास
  - गौतम काटकर, नम्रता पिंपळे |३५|
- महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची सद्यस्थिती आणि उपाय
  - डॉ. विजय पवार |३८|
- सहकारी चळवळीची शताब्दी : मागोवा व भवितव्य - राजेंद्र घाडगे |४४|
- ग्रामीण भारतातील दारिद्र्य : एक गंभीर समस्या - डॉ. शिवाजी झांझुरणे |५१|
- भारतातील काळ्या पैशाची वाढती व्याप्ती : शोध आणि बोध
  - डॉ. उदय लोखंडे |६१|
- अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष : अपेक्षा आणि जबाबदारी -डॉ. रविंद्र चव्हाण |६७|
- सुसंघटित व्यक्तिमत्व आणि मानसिक संरक्षण यंत्रणा - जमीर मोमीन |७२|

हिंदी संशोधनपर लेख

- उपन्यासकार अज्ञेयजी के 'अपने-अपने अजनबी' उपन्यास में अभिव्यक्त जीवनदर्शन - सुवर्णा कांबळे |७७|
- हिंदी के प्रचार - प्रसार में भारत के व्यक्ति एवं संस्थाओंका योगदान - डॉ. मनिषा जाधव |८२|

ENGLISH ARTICALS

- Man-Woman Relationship In The Novels of Shashi Deshpande - Mr. Pandurang Satpute |88|
- A Critical Study Of Baburao Bagul's Maran Swast Hot Aahe (Death Is Getting Cheaper) - Mr. Prakash Kamble |92|
- Per Student Receipts And Recurring And Non-Recurring Cost of Education of Aided Colleges In Shivaji University Jurisdiction - Mr.Rajeshkumar Chetiwal |97|
- The Effect of Yoga on Self Esteem And The Level of Stress of Inter-Collegiate Players - Mr. Sandip Patil |103|
- Educational Disparity In India - Dr.Shivaji Zanzurne, Mr. Sachin Sonawane |109|

संपादकीय

आमच्या सातारा मराठा विद्या प्रसारक समाज संचलित कला व वाणिज्य महाविद्यालयातील संशोधन विभागाच्या वतीने 'विद्यामृत' हा आंतरविद्याशाखीय संशोधन संदर्भग्रंथ आपल्या हाती देताना आम्हाला मनस्वी आनंद होत आहे. सन १९९१ नंतर भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिकीकरणाचा भाग बनली असून जागतिकीकरणामुळे देशातील विविध क्षेत्रात जसे जलद बदल घडून येत आहेत तसेच अनेक सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक समस्याही निर्माण होत आहेत. या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीकोनातून आज आंतरविद्याशाखीय अभ्यासाची गरज निर्माण झाली आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून 'सामाजिक बांधिलकी' हे वैचारिक सूत्र असणाऱ्या आमच्या कला व वाणिज्य महाविद्यालयातील प्राध्यापकांनी 'विद्यामृत' या आंतरविद्याशाखीय संशोधन संदर्भग्रंथाच्या माध्यमातून समाजातील विविध समस्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे व तो करणेही गरजेचे आहे. कारण आमचे शिक्षण, आमचा विचार, आमचा अभ्यास, आमचे चिंतन आणि आमचे संशोधन व शासनाचे प्रामाणिक प्रयत्न याद्वारेच आमच्या समाज बांधवांच्या समस्या कमी होतील याची आम्हाला खात्री वाटते.

सदरील 'विद्यामृत' या आंतरविद्याशाखीय संशोधन संदर्भग्रंथामध्ये एकूण एकोणिस शोधनिबंध असून त्यापैकी सतरा शोधनिबंध हे सहकारी प्राध्यापकांनी लिहले आहेत तर दोन शोधनिबंधाची मांडणी ही नम्रता पिंपळे व सचिन सोनावणे या आमच्या विद्यार्थ्यांनी केली आहे. ग्रंथ अभ्यासण्यासाठी सोईस्कर व्हावे म्हणून ग्रंथातील शोधनिबंधाची विभागणी ही मराठी, हिंदी व इंग्रजी शोधनिबंध अशी केली आहे.

एकूणच, सदरील शोधनिबंधाच्या माध्यमातून आमच्या सहकारी प्राध्यापक बंधूंनी व विद्यार्थ्यांनी देशाच्या विविध क्षेत्रातील वर्तमान स्थिती स्पष्ट करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार! खऱ्या अर्थाने आम्ही जो आंतरविद्याशाखीय संशोधन संदर्भग्रंथ काढण्याचा प्रयत्न केला व त्यातून 'विद्यामृत' हा ग्रंथ आकारास आला या मागचे प्रेरणास्त्रोत म्हणजे आमच्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य आदरणीय डॉ. यशवंत पाटणे सर त्यांनी दिलेल्या मानसिक बळामुळेच आम्ही हे कार्य करू शकलो. तसेच आमच्या सातारा मराठा विद्याप्रसारक समाज संस्थेचे आधारस्तंभ व आमचे प्रेरणास्थान आदरणिय श्री. शरदराव चव्हाण

(काका) व संस्थेचे सर्व पदाधिकारी यांचेही आमच्या नाविन्यपूर्ण उपक्रमाला नेहमीच मार्गदर्शन होत असते. त्यांचेही मनपूर्वक आभार!

प्रस्तुत संपादनात सल्लागार मंडळाच्या सूचना, संपादक मंडळ, मुद्रक, टंकलेखक यांनी केलेल्या सहकार्यामुळेच हा संशोधन संदर्भग्रंथ अस्तित्वात आला. त्यामुळे आम्ही त्यांचे ऋण व्यक्त करतो. शेवटी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहकार्य करणाऱ्या सर्वांचे मन:पूर्वक आभार व्यक्त करतो व आमच्या या नाविन्यपूर्ण उपक्रमाचे स्वागत संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, प्राध्यापक, हितचिंतक, अभ्यासक करतील अशी अपेक्षा व्यक्त करतो.

धन्यवाद!

संपादक
डॉ. शिवाजी झांझुरणे
प्रा. जमीर मोमीन

तेंडुलकरांच्या नाट्यलेखनातील पथनाट्यतंत्राचा वापर

डॉ. यशवंत पाटणे
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

ललित वाड:मय प्रकारामध्ये 'नाटक' या वाड:मय प्रकाराचे एक वेगळे वैशिष्ट्ये आहे, ते म्हणजे नाटकाचा रंगभूमीवर प्रयोग झाल्यावरच त्याला पूर्णत्व येते. इतर वाड:मय प्रकाराप्रमाणे नाटककाराला सुद्धा स्थलकालपरत्वे येणाऱ्या काही चौकटी स्वीकारून नाट्यलेखन करावे लागते. जेंव्हा या चौकटी त्याला जाचायला लागतात तेंव्हा तो नाटककार स्वतंत्र योजून नवप्रयोग सादर करतो. यासाठी नाट्यरचना तंत्रावर त्याचे प्रभुत्व असावे लागते, बदलत्या काळाचे भान आणि नाट्यमाध्यमाची जाण असावी लागते. नाट्यकृती आटोपशीर वाड:मयाविष्काराच्याद्वारे प्रगट होऊ लागल्यापासून अनेक जुन्या नव्या तंत्राचा अवलंब होवू लागला. विजय तेंडुलकर याबाबतीत प्रयोगशील नाटककार म्हणून ख्यातकीर्त आहेत. 'नाविन्याचा शोध' हे त्यांच्या एकूणच नाट्यप्रवासाचे प्राणतत्व होते. लोककला आणि पारंपारिक रंगभूमी यांच्या मिश्रणातून साकार होणाऱ्या पथनाट्यतंत्राचा त्यांनी आपल्या नाट्यलेखणात सुचकतेने अवलंब केला.

पथनाट्य हा सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, सांस्कृतिक प्रश्न मांडून समाजामध्ये विचार जागृती करणारा प्रभावी नाट्यप्रकार आहे. ह्या नाट्यप्रकाराला लोककला आणि अभिजात रंगभूमी यांच्याकडून रसरशीत नाट्यात्माचा वारसा मिळाला आहे. हा प्रकार सद्यस्थितीमध्ये जनजागरणाच्या दृष्टीने योग्य ठरणारा आहे. त्या दृष्टीने 'मान्यवर साहित्यिकांनी या प्रकाराकडे लक्ष पुरविले तर मराठी साहित्य व समाजाच्या दृष्टीने ते उपयुक्त ठरेल'[१] असे आवाहन श्री. वसंत कुबेर करतात. आज महाराष्ट्रात राजकीय प्रश्न पथनाट्यातून जोरदारपणे व मोहीम हाती घेऊन मांडताना सहसा कोणी पथनाट्य करणारी संघटना आढळत नाही [२] अशी खंत श्री. सुरेशचंद्र पाध्ये व्यक्त करतात. या पार्श्वभूमीवर तेंडुलकरांनी मात्र पथनाट्यतंत्राकडे लक्ष पुरविल्याचे आढळते.

तेंडुलकर रचनेच्या नव्या वाटा शोधत असतानाच, परिचित परंतु अपरिचित होत चाललेल्या एखाद्या वाटेत नवा जीव कसा भरतात याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे २९ पृष्ठांची 'नियतीच्या बैलाला' (१९९२) ही नाट्यकृती होय. या नाट्यकृतीसाठी तेंडुलकरांनी पथनाट्यतंत्राचा अवलंब केलेला दिसतो. पथनाट्याला रूढ कथानक नसते. नायक-नायिका वा खलनायक अशी स्वतंत्र पात्ररचना नसते. त्यातील पात्रांना वैयक्तिक व्यक्तिमत्व नसते व महत्वही नसते. त्यांना समस्येची जाण-भान आणि

समयसूचकता गरजेची असते. पथनाट्यात उभी केलेली समस्या हीच पथनाट्याचे नायकत्व स्वीकारताना दिसते. ही समस्या सर्वसामान्य माणसांच्या जगण्याशी, अनिष्ट रूढीशी, अनिष्ट सामाजिक, राजकीय, धार्मिक प्रवृतींशी निगडीत असते. निवडलेली समस्या अल्पकालावधीमध्ये रस्त्यावर मांडावयाची असल्याने कोणतेही पाल्हाळ न लावता ती सूत्रबद्धरीतीने मांडलेली असावी लागते. पथनाट्यातील संवाद मर्मभेदी, नेमके व त्यातील पद्य हे अर्थगर्भ व लयबध्द असावे लागते. कारण अन्य कोणत्याही नाटकीय साधनाखेरीज समाजाच्या अंतरंगाला भिडण्याची, परिणाम साधण्याची व प्रेक्षकांना विचारप्रवृत्त करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. पथनाट्य हे रस्त्यावर साकार होत असल्याने नेपथ्य, प्रकाश, ध्वनियोजना इ. तांत्रिक साधनांचा तेथे प्रश्नच उद्‌भवत नाही.

पथनाट्याची वरील बहुतांशी नाट्यवैशिट्ये 'नियतीच्या बैलाला' ह्या नाट्यकृतीमध्ये आढळतात. या नाटकाचे स्थळ 'रस्ता' हेच आहे. चाकोरीबद्ध जीवन जगणारा मध्यमवर्गीय कारकुनी पेशाचा माणूस (अ) आणि उपदेशाचे डोस पाजून, क्रांतीचे तत्वज्ञान सांगणारे, समाजसेवेची भाषा करणारे अनितीमान, स्वार्थी, संधिसाधू पुढारी (ब) यांचे विदारक आणि उपहासगर्भ चित्रण नियतीच्या बैलाला मध्ये आढळते. पात्ररचनेची स्वभाववैशिष्ट्ये, निवडलेली समस्या, सादर करण्याचा अल्प कालावधी, संवाद-भाषाशैली इ. बाबतीत प्रस्तुत नाट्यकृती पथनाट्य-तंत्राशी साम्य दर्शविते. असे असले तरी, नियतीच्या बैलाला ही नाट्यकृती पूर्णतः पथनाट्य आहे असे म्हणता येणार नाही. पथनाट्यामध्ये अंकाचे टप्पे नसतात. तसेच तेथे समूहाचा पूर्ण सहभाग असतो. तेंडुलकरांच्या नियतीच्या बैलाला मध्ये भाग १ व भाग २ असे दोन टप्पे व दोन पात्रे अ, ब दिसतात. भाग १ व भाग २ च्या अखेरीस नव्या मुख्यमंत्र्याचे स्वागत/गौरव करणारी 'गर्दी' दिसते, पण तीही अल्पकाळ, शिवाय प्रत्यक्ष संभाषणात तिचा फारच थोडा-शेवटीशेवटी सहभाग दिसतो. जनसमूहाचे 'प्रतीक' म्हणून ही गर्दी आलेली दिसते. पथनाट्य/नाटिकेमध्ये पद्याचा अवलंब करून नाट्यपरिणामकारकता वाढविलेली दिसते. तेंडुलकरांनी येथे पद्याला फाटा दिलेला आढळतो. पथनाट्याला रंगमंच वा सेटची आवश्यकता नसते. नियतीच्या बैलाला मध्ये प्रारंभीच भली सकाळ, उजाडले आहे, एक बाकडे, पलीकडे एक झाड अशी रंगसूचना आढळते.[३] प्रस्तुत रंगसूचनेमध्ये प्रकाशयोजना व सेट अंतर्भूत दिसतो. अर्थात ही तांत्रिक साधने विनासायास वापरण्यासारखी, हालविण्यासारखी व अल्पखर्चिक आहेत. प्रयोग प्रचाराच्या दृष्टीने प्रवासास ती सोपी व सोयीची आहेत. पथनाट्यासाठीही अशी अल्पखर्चिक साधने वापरली जातात. मुखवटे, व्यंगचित्रे, फलक, बाहुल्या, कळसूत्री बाहुल्या, चित्रे यांच्या साहाय्याने नाट्यमाध्यमातून सामाजिक, धार्मिक आणि मुख्यत्वेकरून राजकीय प्रश्न ब्रेड ॲण्ड पपेट थिएटरनी न्यूयॉर्कच्या रस्त्यावर आपले नाट्यप्रयोग करून मांडले [४] अशी माहिती श्री. पाध्ये आपल्या 'पथनाट्य' या लेखात देतात. पथनाट्यात मुखवटे, व्यंगचित्र यांचा वापर केलेला दिसतो.

'नियतीच्या बैलाला' मध्ये मुखवट्यांचा प्रत्यक्ष वापर नाही. पण मुखवट्यांच्या नाट्यात्म शक्तीचा अवलंब केलेला दिसतो. तेंडुलकर यांच्या 'सफर' नाटकामध्ये सिंह, महाप्रचंड कोंबडा, भूत यांच्यावर विशिष्ट मानवी वृत्तीचे आरोपण केले आहे. येथे मुखवट्यांचा वापर शक्य आहे; पण पथनाट्याचे प्रेक्षक हे सामान्य वर्गातील असल्याने त्यांना या अशा मुखवट्यामागे लपलेले अर्थ चटकन जाणून घेता येणे शक्य नाही. त्यातील प्रतीके क्लिष्ट आहेत. शिवाय ती एकाच समस्येसाठी वापरलेली नाहीत. पथनाट्याला जसे अंकाचे टप्पे नसतात, तसे सफर मध्येही नाहीत. ते अंकविरहितच नाटक आहे. परंतु पथनाट्याला ज्याची आवश्यकता भासत नाही, अशा ध्वनियोजनेचा, प्रकाशयोजना पुष्कळ प्रमाणात वापर मात्र 'सफर' मध्येही आढळतो. तेंडुलकरांच्या सामाजिक, राजकीय विचारांच्या भ्रमंतीचं एक तीक्ष्ण, ओरबाडणारं, रक्तबंबाळ करणारं, एका सरळ साध्या माणसांच्या बिनचाकी सायकलवरून केलेल्या सफरीचे हे चित्रण आशयदृष्ट्या पथनाट्याशी जवळीक साधत असले, तरी प्रयोगदृष्ट्या ते पथनाट्यात बसू शकणार नाही. [५] प्रस्तुत नाटकातील 'भूत' हे भ्रष्टसत्ताधारी शासनकर्ते, सामान्य माणसाचे शोषण करणारा धनाढ्य व्यापारीवर्ग, न्यायव्यवस्थेतील गोंधळ व गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यातील दिरंगाई इ. गोष्टींवर मार्मीकपणे प्रहार करते. यातील 'सिंह' म्हणजे तथाकथित राजकीय संघटनेच्या एका नेत्याचे व्यंग्यचित्रण असल्याचे दिसते. परंतु हे असे अर्थ तर्कशक्तिनेच जाणून घ्यावे लागतात.

त्यामुळे नियतीच्या बैलाला मध्ये पथनाट्यतंत्राचा अवलंब जेवढ्या स्पष्टपणे जाणवतो, तितका 'सफर' मध्ये जाणवत नाही. शिवाय 'नियतीच्या बैलाला' मधील 'अ' चे उद्‌गार हे सामान्य माणसाच्या उत्स्फूर्त प्रतिक्रिया वाटतात. 'सफर' मध्ये त्या दृष्टीने घटना स्वाभाविक व उत्स्फूर्त वाटत नाहीत. परंतु रंगभूमीवरील प्रयोगाच्या दृष्टीने अल्प वेळात, विचारजागृती करण्याचे सामर्थ्य मात्र दोन्ही नाट्यकृतीमध्ये आढळते. शिवाय दोन्ही नाट्यकृतीसाठी योजलेली स्थळे 'रस्त्या' शी निगडीत आहेत.

एकूणच, लोककला व पारंपारिक नाटकाकडून नाट्यात्माचा वारसा घेऊन आलेल्या पथनाट्याने रंगमंचाबरोबर नाळ तोडलेली असली तरी, त्या पथनाट्यतंत्राचा 'नियतीच्या बैलाला' मध्ये सूचकतेने व कल्पकतेने वापर करून तेंडुलकरांनी ती नाळ नव्या स्वरूपात अभिजात रंगभूमीशी जोडलेली दिसते.

संदर्भ

१. कुबेर वसंत (१९८१) *'तीन पथनाटिका'*, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका, जुलै-ऑगस्ट - सप्टेंबर, पृष्ठ क्र. ५१.

२. देशपांडे वि. भा. (संपा.) (१९८८) *'रंगयात्रा'*, नाट्यसंपदा प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. २४३

३. तेंडुलकर विजय (१९९२) *'नियतीच्या बैलाला'*, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. १

४. देशपांडे वि. भा. (संपा.) (१९८८) *'रंगयात्रा'*, नाट्यसंपदा प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. २३७

५. मुळे, नाईक, तापस (संपा.) (१९९२) *'ते आणि आम्ही तेंडुलकरी नाटक आणि नाटकवाले'*, अविष्कार प्रकाशन, मुंबई, पृष्ठ क्र. १६४.

मराठी ग्रामीण कविता आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात शेतकऱ्यांचे प्रश्न

डॉ. दिलीप गायकवाड

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

जागतिकीकरणामुळे जग हे एक खेडे होवू पाहत आहे, बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतकऱ्यांच्या जमिनी विकत घेऊन आपल्या औद्योगिक वसाहती स्थापन करू पाहत आहेत. जागतिकीकरणातील अटीनुसार भारतीय शेतकऱ्याला मिळणारी खते, औषधे, बी-बियाणे, शेतीविषयक अवजारे यांच्यावरील सबसिडी कमी झाल्या असून त्याला शेती करणे अधिक खर्चीक होत चालले आहे. शेती उत्पादनाला योग्यप्रकारे दर नसल्यामुळे शेतकरी शेतीतून बाहेर पडण्याच्या मानसिकतेत आहे. याचा फायदा घेवून भविष्यात शेतकऱ्यांच्या जमिनी बहुराष्ट्रीय श्रीमंत कंपन्या अधिक्याने हडप करायला सुरूवात करतील. याशिवाय शेतकऱ्यांच्या जमिनी भांडवलदार, व्यापारी, राजकारणी, श्रीमंत वर्गाच्या घशात जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कृषिविषयक कंपन्यांचा भारत व महाराष्ट्रामध्ये शिरकाव होऊन शेतकऱ्याला त्यांच्या ईशाऱ्यावर नाचायला त्या भाग पाडत आहेत. शेतकऱ्यांच्या जमिनी व शेतीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या पाण्यावर बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी निर्माण होत गेल्यास मुळच्या शेतकऱ्याला उपाशी राहण्याची वेळ येईल.

मराठी ग्रामीण कविता आणि शेती व शेतकऱ्यांचे प्रश्न

सन १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांसमोर निर्माण झालेल्या प्रश्नांचे स्वरूप व्यापक आहे. जागतिकीकरणामुळे चंगळवाद वाढला असून प्रसारमाध्यमे, दळणवळणाची साधने, शिक्षणाचा प्रसार, आवडी निवडी, राहणीमान, नितीमत्ता इ. बदल झाला आहे. जागतिकीकरणामुळे ग्रामजीवनाला गतिशीलता प्राप्त होऊन माणूस माणसापासून दुरावत आहे. यातच अलिकडच्या काळात शेतीचे तुकडे होऊन पूर्वीचा सधन शेतकरी अल्पभुधारक ठरत आहे. शेतकऱ्यांच्या जीवनात निर्माण झालेल्या समस्यांची दखल सन १९९० नंतरच्या ग्रामीण कवींनी घेतलेली दिसून येते. यामध्ये प्रामुख्याने केशव देशमुख, प्रकाश होळकर, रमेश चिल्ले, मोहन पाटील, महेश मोरे, जयराम खेडेकर, लक्ष्मण महाडिक, संतोष पवार, सदानंद देशमुख, शशिकांत शिंदे, भगवान ठग, तुकाराम धांडे, अशोक कौतिक कोळी, एकनाथ पाटील, चंद्रशेखर मलकमपट्टे, इ. कवी शाश्वत स्वरूपांची

कविता लेखन करताना दिसून येतात. जागतिकीकरण म्हणजे काय? हे माहित नसणाऱ्या म्हाताऱ्या सोनबाने, गाईड फाडून परीक्षेत पास होणाऱ्या आपल्या राजा नावाच्या मुलाला विचारलेला प्रश्न महत्वाचा ठरतो.

"हा गॅट करार म्हणजे काय असते बाबा?"
अन जागतिकीकरणाचं वारं कसं आस्ते?
कसा वास येते त्या वाऱ्याला?... (गावकळा, पृ.क्र. १४)

त्यातही गावाचे दुदैव असे की, शिक्षणाच्या अगोदर तेथे राजकारण पोहचले, यातून नेतृत्वाची संधी मिळवू पाहणाऱ्या बापाला उद्धवस्त व्हावे लागते याचे चित्र मराठीतील ग्रामीण कवितेतून आलेले आहे. शेतीवाडी करून समृध्दीत जीवन जगणारा बाप राजकारणात उडी घेतो. आमदार, खासदार, कार्यकर्ते यांना खूष ठेवण्यात, सत्ता संपादनाच्या लालचेत, जमीन जुमला विकतो, मिरवणूका, पार्ट्या, मोठेपणा यातच बरबाद झालेला बापाला पद तर मिळत नाहीच, परंतु या टोलवाटोलवीच्या राजकारणात तो पूर्णपणे बरबाद कसा होतो हे 'राजकारणात महाबाप' या कवितेतून सांगताना कवी म्हणतो,

"भरी घालत सम्दे-लोक, लिडर लिडर म्हणत त्याले,
शिताभवती भूतं जमत, मिळल तेवढं लुचायले एकेक भेग चिरून गेली,
उभी माडी पडून गेली, उलगवाडी ठेवून मागं;
सरणावरचा हिरो झाला राजकारणात महा बाप पूरा पूरा लंबा झाला ...
उडून गेला लाईट आता उभा खंबा झाला "(गावकळा, पृ.क्र. ४९)

जागतिकीकरणाच्या रेट्यात कणा मोडलेल्या शेतकऱ्याचे दुःख भगवान ठग यांनी "अन्नदात्याची धुळाक्षरे" (सन २००६) या संग्रहातून अभंग शैलीत स्पष्ट केलेले आहे. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत कुणालाच कुणाची शाश्वती देता येत नाही. याशिवाय सुखापेक्षा, दुःखच वाट्याला येते. याची साक्ष देताना कवी एका कवितेत म्हणतो.

दुःखाचे युद्ध, किती खेळणार?
रक्त विझणार, आमचेच अस्तित्व,
नाहीच राहिले, देठात शिरले विश्वचक्र
(अन्नदात्याची धुळाक्षरे, पृ. क्र. ३४)

या विश्वचक्रामुळे म्हणजे जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्याच्या जीवनात भक्कमपणे उभे राहता येईल का? हा खरा कवीचा प्रश्न आहे. पायाचेच अस्तित्व नाहीसे होणे ही अत्यंत गंभीर बाब कवीने हाताळली आहे. बोगस बियाणे, शेतकऱ्याचे कर्जबाजारीपण वाढत जाते, परिणामी भूमीचा स्वामी असणाऱ्या शेतकऱ्याला आत्महत्या करायला लागते हे सारेच प्रश्न भगवान ठग वास्तवरूपात पण समंजसपणे मांडतात. त्यांची कविता वाचताना वाचक अंतर्मुख होतो हेच त्या कवितेचे बलस्थान ठरते. अशीच चिंता वाहणारे व खेड्यातील धगधगतं दुःख

'कुणब्याची कविता' (२००३) या संग्रहातून शब्दबद्ध करणारे लक्ष्मण महाडिक हे महत्वाचे कवी आहेत. शेतकऱ्यांच्या वाट्याला पिढीजात राबूनही आलेले दु:ख, भोग, कुंडलितले खडतर योग, कुणब्याच्या स्वप्नावर घाला घालतात, त्याच ज्या आभाळाशी घट्ट नातं आहे ते आभाळच त्याच्याशी फटकून वागतं हा कुणब्याला सतावणारा सर्वात मोठा प्रश्न आहे. कवी त्यांच्या 'भोगवटा' या कवितेत म्हणतो

"हे काहीसं फटकून वागणारं आभाळ, परक्यासारखी नक्षत्रं
नेहमीचं उडवून जातात, मातीखालची ओल,
मग रूजून कसे वरती यावे, माती मधले हिरवे बोल"

(कुणब्याची कविता, पृ. क्र. १९)

मातीखालच्या ओली अभावी बियाणे रूजत नाही. ते बियाणे वाया जाण्याचा प्रश्न शेतकऱ्याला सतावतो आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात खेड्याचे काय झाले हे सांगताना कवी "घोषणांच्या बेमोसमी पावसात" या कवितेत म्हणतो,

"आज परागंदा झालीत माणसं, वांझ झालीत खेडी,
अन शहरांना तर दिवस गेले,
खेड्यांकडे चला म्हणणारे गांधीजी आज कुठे गेले"

(कुणब्याची कविता, पृ. क्र. ३७)

प्रकाश होळेकर यांचा "कोरडे नक्षत्र" हा कृषिनिष्ठ ग्रामजीवनाचे कोरडेपण अभिव्यक्त करणारा महत्वाचा कविता संग्रह आहे. सन १९९७ नंतर जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात जंगलतोड, वाढते शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, प्रदुषण यामुळे निर्सगाचा समतोल ढळला व पावसाचे प्रमाण कमी झाले. काही प्रांत-प्रदेशांचा अपवाद वगळता महाराष्ट्रात तिन्हीही ऋतुत उन्हाळ्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. परिस्थितीचा शहरांवर परिणाम झालेला जाणवत नसला तरी ग्रामीण जीवन मात्र होरपळून निघत आहे.

"आला दिस गेला दिस, उन्हाळा उन्हाळा
मुकाट्यानं सोसायच्या, मरणाच्या झळा ...

(कोरडे नक्षत्र, पृ. क्र. १)

कोरडेपणामुळे शेत शिवाराच्या होणाऱ्या दैन्यावस्थेचे कवीने उभे केलेले चित्र वाचकांच्या अंत:करणाला कोरड पाडत जाते. या शिवाय बिगर मोसमी पावसाने शेतकऱ्याच्या जीवनात निर्माण केलेले प्रश्न ही निराळे आहेत. एकीकडे अवेळी येणारा पाऊस तर दुसरीकडे पावसाची नक्षत्र कोरडी जाणे, पेरणी पूर्वी ओलही शिल्लक न राहणे, दुष्काळाच्या नागाने फणा काढून सतत उभे रहाणे अशाही परिस्थितीत कमरेला माती लागे पर्यंत शेतकरी राबतो. तरीही त्यांच्या हातात काही लागत नाही त्याचे सर्व प्रयत्न आणि परिश्रम मातीमोल होतात. या विषयी कवी म्हणतो. "पेरलं ते उगवेल का? अन पिकलं ते विकेल का? सांगता येत नाही"

(कोरडे नक्षत्र, पृ. क्र. ९)

दिवसाढवळ्या होणारी शेतकऱ्यांची लुट त्याच्या पदरात काहीच पडू देत नाही याशिवाय कवीने या संग्रहात हातळलेला अतिरिक्त उसाचा प्रश्न "भडका" या कवितेतून आलेला आहे.

"साखरेच्या पटीतला, ऊस शेती वाळलेला
कारखाना झाला बंद, मनी भडका उडालेला"

(पाऊसकळा, पृ. क्र. १९)

ओल्या दुष्काळाबरोबर कोरडा दुष्काळही ग्रामजीवनाची समग्र घडी विस्कटून टाकतो. अशा दुष्काळी परिस्थितीत मुलीचे लग्न हे शेतकरी बापासाठी दिव्य ठरते. अगोदरचा कर्जबाजारीपणा, त्यात फसलेली शेती व पुढे उभे राहिलेले लग्न या सगळ्याचा सामना करण्याची शक्ती त्याच्याकडे नसल्यामुळे न्हाती धुती लेक, घर संसार सोडून तो शेतकरी आत्महत्येचा मार्ग स्विकारतो. त्याच्या फाटलेल्या व उद्धवस्त झालेल्या संसाराचे दु:ख कवी आपल्या कवितेतून मांडतो

"त्याचे फाटके धोतर तुटकी वाहण,
कर्जवाही सातबाऱ्यात शेती पडली गहाण,
झाला कर्जातून मुक्त गळा फांदीला देउन
न्हाती धुती लेक रडे दिवा उशाशी ठेवून" (भूई, पृ. क्र. ३०)

प्रश्न, ओस पडत जाणारे गाव, राजकारणामुळे गटातटात विभागलेले गाव, वडिलधाऱ्यांचे म्हातारपणातील प्रश्न, निवडणुकीमुळे व्यसनाधीन झालेली तरूण पिढी व त्यात उद्ध्वस्त झालेले गावाचे गावपण हे ही कवीच्या मनातील सलणारे प्रश्न कवितेतून दिसून येतात. खरीप आणि रब्बी दोन्हीही हंगामात कोणते ना कोणते प्रश्न निर्माण होउन शेतकऱ्याला हैराण करून सोडतात. त्यात संघटित असणारा व्यापारी वर्ग कृषी मालाला भाव मिळू देत नाही. शासनही हमी भाव देण्यासाठी उदासीन आहे. त्यामुळे कितीही उत्पन्न झाले तरी शेतकऱ्याला काहीच उरत नसल्याची खंत राहते. जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे नव-नवीन बी-बीयाणे, खते, औषधी, अवजारे बाजारात आली. शेतकऱ्याला बाहेरून अवजारे, औषधी, खते आयात करावी लागली. पैसा भरमसाठ पिका अगोदरच खर्च झाला, परंतु पीक आल्यावर मात्र पिकाला पाहिजे तसा भाव मिळाला नाही. म्हणून कवी म्हणतो,

"पिकलेला घाम, मातीत मुरतो,
पिचलेल्या हाती, धतु-या उरतो"

(गावाकडच्या कविता, पृ. क्र. २३)

जागतिकीकरणामुळे गाव ओस पडून शहरे वाढली. असे असले तरी गाव हे निखळ गाव राहिले नाही व शहर हे निखळ शहर राहिले नाही. गावात शहरातील चित्र विचित्र कल्पना शिरल्या, म्हणून पूर्वीचे स्वयंभू, शांतता प्रिय, स्वायत्त,

व्यक्तिप्रिय गाव चांगल्या गोष्टी हरवून उद्ध्वस्त व उजाड झाले. परिणामी गावात अनेक प्रश्न निर्माण झाले. हे प्रश्न जागतिकीकरणाचे द्योतक असल्याने कवी म्हणतो,

"आता गाव अनेक झेंडे, राजकीय पक्ष,
गटा गटात विभागलेला माणूस माणूसकीसह
स्वत:पासून तुटलेला
साचताहेत गावावर जागतिकीकरणाचे नवे ढग
आणि शहरातून येणाऱ्या वाऱ्याची गावाला सोसत नाही धग"

(खुंट्यावर टांगलेले दु:ख, पृ. क्र. ५२)

एकनाथ पाटील यांच्या "खुंट्यावर टांगलेले दु:ख" (२००५) या संग्रहातील बहुतांश कविता शेतकऱ्यांच्या दु:खाला वाचा फोडणाऱ्या आहेत. निसर्ग, पाऊस, पाणी यांच्या लहरीपणामुळे निर्माण झालेले प्रश्न, कर्जबाजारीपणातून शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या, सततची नापिकी, आपल्या सारखे ढोर कष्ट मुलांच्या वाट्याला येऊ नयेत म्हणून कर्ज काढून शिकवणाऱ्या बापाच्या समोरचा महत्वाचा प्रश्न कवी कवितेत मांडतो

"सोसायटीचं कर्ज डोई झाला भार
नरड्याला दोर गरिबांच्या
शिकलेला पोर बापजिया धोर
अंधारच म्होर भविष्याचा"

(खुंट्यावर टांगलेले दु:ख, पृ. क्र. १२)

बदलत्या काळात विज, पाणी टंचाई यासारख्या नविन प्रश्नांनी शेतकऱ्याची झोप उडाली आहे. तुकाराम हांडे यांनी 'वळीव' (२००७) या संग्रहातून आदिवासी डोंगराळ भागातील शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडलेली आहे. योजनेतील भ्रष्टाचार, निकृष्ट कामे व नकलाई सुधारणावादी योजनेमुळे ग्रामविकास खुटला. त्यांच्या 'साहेब' या कवितेतला निवेदक हा खेड्यातला असून पाण्याच्या प्रश्नाकडे लक्ष वेधताना कविने त्याच्या तोंडून दिलेले निवेदन पाणी प्रश्नाच्या गांभिर्याची जाणीव करून देते.

'साहेब, आव, इठ कह्याचा देस धरम अन जात-पात
इठ मरणासी आट्या पाट्या घेळत
पाणी गवसीत फिरणं
अन् पाण्यावाचून मरणं
हीच इठली रितभात.

(वळीव, पृ. क्र. १७)

आदीवासी जमातीतील लोकजीवन हे वन्य पर्यावरणाशी शेती निष्ठतेचे व आतिव काबाड कष्टाचे असते. निसर्गावलंबी कष्टमय जीवन यामुळे त्याच्या जीवनाला करूणा असते. समाधान या संवेदना अधिक चिकटलेल्या असतात.

अज्ञान, दारिद्र्य, रूढीग्रस्तता इ. चित्र त्याच्या वाट्याला आलेले. कवि लहू कानडे यांनी त्यांच्या काव्यसंग्रहातून अशा प्रकारे रेखाटलेले आहे

"राब राब राबुनही जगता येत नाही म्हणून
करतोय अन्नदाता आत्मघात
अन विकायला काढलीच काळी माय
तर पैसेवाली गिधाडं उतरतात एकसाथ
शिकवली जातिय नामी तऱ्हा
बोजा शेतीवरील कमी झालेला बरा"

(तळ ढवळताना, पृ. क्र. ८८)

विज्ञान -तंत्रज्ञानाच्या आधारे उभारलेले उद्योग आणि संगणक युगाने पैदा केलेली माहिती उद्योग तसेच पैसे वाल्याचे चोचले आहेत. त्यातून बिगर कृषीकरण, प्रकल्पासाठी भुसंपादन, नागरी सुविधांसाठी जमिनीचे हस्तांतरण आणि 'एसईझेड' साठी शेतजमिनीवर आणली जाणारी टाच ही शेती संस्कृतीवरील अरिष्टे आता वाढत चालली आहेत.

सारांश

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून जागतिकीकरणापर्यंतच्या काळात मराठी कवितेतून शेतकऱ्याचा जीवन संघर्ष कसा प्रकट झाला याची अभ्यासपूर्वक पाहाणी साठोत्तरी ग्रामीण कवितेत अतिशय महत्वाची ठरू शकते. सन १९९० नंतरची राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती कशी बदलत गेली, तिचे कोणते भीषण परिणाम झाले, तसेच त्या परिणामाचे प्रतिबिंब मराठी कवितेत कसे उमटले ते दिसून येते. शेतीत किती पिकते आणि किती विकते हे प्रश्न गंभीर असले तरी बहुतांश ग्रामीण भारताच्या उपजीविकेचे साधन शेती हेच आहे. या शेतीत राबणारे शेतकरी, शेतमजूर गरिबी, दारिद्र्य, हालअपेष्टा भोगत आहेत. काबाडकष्ट, पावसाचा लहरीपणा, दुष्काळ, नापिकी, कर्जबाजारीपणा, गावकी भावकी, घात पात, अपघात, चोरी, लुटमार, प्रतिकूल हवामान इत्यादी अनेक कारणांनी शेतकऱ्याचा जीवनकलह उग्र, दाहक आणि घातक होत आहे. या वर्तमानकालीन कृषी जीवनाचा संघर्ष समकालीन कवींनी चांगला वेध घेतला आहे. त्यातून शेतकऱ्यांना किती विविध आघाड्यांवर संघर्ष करावा लागतो, प्रतिकूल परिस्थितीला तोंड द्यावे लागते याची जाणीव होते.

शेतकऱ्याचे बेभरवशाचे परावलंबी जीवन, ढोंगी भ्रष्ट मूल्यहीन समाजव्यवस्था, व्यापारी दलाल यांची नफेखोरी इ. कारणांमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती दिवसेंदिवस खालावत चालली आहे. गळ्याभोवती दुर्दशेचा फास आवळला जात आहे. ही घुसमट १९९० नंतरच्या कवींनी चांगल्या प्रकारे रेखाटली आहे. त्यांनी आपल्या कवितेतून साकार केलेला शेतकरी शेतात राब राब राबतो, कर्ज काढून शेती

करतो, मुलीचे लग्न आणि मुलांची नोकरी यासाठी जिवाचा आटापिटा करतो. शेतकऱ्याचे हे शोषण, दु:ख, त्याची फसवणूक, वेदना १९९० नंतरच्या कवितेतून समर्थपणे अभिव्यक्त झाले आहे. हे ग्रामीण कवितेचे बलस्थान असून शेतकऱ्याचे जीवन संघर्षाचे हे निर्णायक आविष्करण आहे.

संदर्भ

१. कानडे लहू (२००४) *'तळ ढवळताना'*, लोकवाड:मय गृह, मुंबई (तिसरी आवृत्ती).

२. ठग भगवान (२००६) *'अन्नदात्याची धुळाक्षरे'*, तुका म्हणे प्रकाशन, बुलढाणा, प्रथमवृत्ती, जुलै २००६.

३. देशमुख सदानंद (२००५) *'गावकळा'*, सुविधा प्रकाशन, पुणे, (प्रथमावृत्ती) २००५.

४. कोळी अशोक कौतिक (२००८) *'गावाकडच्या कविता'*, साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद (प्रथमावृत्ती)

५. धांडे तुकाराम (२००७) *'वळीव'*, राजहंस प्रकाशन, पुणे, (प्रथमावृत्ती).

६. खेडेकर जयराम (२००९) *'भुई'*, उर्मी प्रकाशन, जालना, (प्रथमावृत्ती).

❑❑❑

तमाशाचे लोकसाहित्यातील स्थान

डॉ. भरत जाधव
सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

संगीत, नृत्य आणि गायन या कलात्मक अविष्कारांनी परिपूर्ण नाट्यात्म अविष्काराची परंपरा शोधण्यासाठी आदिमकाळापर्यंत जावे लागते. पुरातन काळापासून रेखा, रंग यांच्या सहाय्याने चित्रे काढणे हा चित्रकलेचा अविष्कार आपणास दिसतो. आदिम संस्कृती नृत्यात्मक असल्याने रंगभूमीची नृत्य ही जननी असल्याचे दिसते. भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्रात ब्रम्हाने विश्व निर्माण केले व त्यानेच नाटयशास्त्र निर्माण केले आहे असे वर्णन आहे. या मनोरंजनाच्या माध्यमास पाचवा वेद असे संबोधले जाते. संहिता, गायन, अभिनय व भाव यांना एकत्र करणारा नाट्यवेद निर्माण झाला. वैदिक कर्मकांडामध्येही नाट्याचा वापर केला गेला. यातुक्रिया, विधीनाट्य यामधून देवदेवतांना प्रसन्न करण्यासाठी नाट्यांचा वापर केला गेला. प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या या नाट्यांचे स्वरूपही परंपरेप्रमाणे बदलत गेल्याचे दिसते.

बौद्धकालीन रंगभूमीचे स्वरूप पहात असता आपणास असे दिसते की, यज्ञ व तत्संबंधी कर्मकांड आणि या यज्ञविधीशी, कर्मकांडाशी संबंधित असलेले नाटक अशा दोन ठळक परंपरा स्पष्ट दिसतात. इ.स. पूर्व तिसऱ्या शतकांमध्ये जातक कथा सांगितल्या गेल्या. त्यामध्येही 'नट, नाटक, समाज, समाजमंडळ' असे अनेक शब्द ठिकठिकाणी दिसतात. बौद्ध साहित्यात 'समाज' हा शब्द नाट्यप्रयोगाच्या अर्थाने वापरला आहे. रामायण-महाभारत या महाकाव्यामध्येही नाटकाचे उल्लेख आढळतात. भरताने मनोरंजनासाठी नाटकाचे आयोजन केल्याचा उल्लेख आढळतो. कामशास्त्रामध्येही नट, नर्तक व कलावंत यांचा संसर्ग टाळण्याचा उल्लेख केला आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्येही अभिनय व नाटकाचा उल्लेख केला आहे. त्यामुळे भारतीय नाटकाचा उगम ग्रीक नाट्यातून नव्हे तर आदिम काळापासून चालत आलेल्या नाट्याविष्कारातून झाल्याचा दिसतो. तमाशा हा कला प्रकारही बहुजनांचा मनोरंजनाचा कला प्रकार म्हणून नावारूपास आला आहे.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व

मराठी लोकरंगभूमीवरील तमाशा या कलाप्रकाराचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. देवादिकांना आवडणारे नाटक हळूहळू अभिजन वर्गापासून दूर गेले व त्यांना आवडण्याचे बंद झाले. नट, नर्तक, अभिनय त्याज्य मानले जाऊ लागले. त्यापाठीमागे असलेली कारणे व सद्यस्थितीत तमाशाची परंपरा पुढे नेणारे अनेक

कलावंत असहाय्य जीवन जगत आहेत त्यांची ओळख करून घेणे गरजेचे ठरते. अभिजन वर्गातील काही लोकांनी तमाशाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी आपले आयुष्य खर्च केले त्यांचीही ओळख या शोधनिबंधातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश

१. मराठी लोकरंगभूमीतील तमाशा या कलाप्रकाराचा अभ्यास करणे.
२. तमाशा कलाप्रकारातील नाट्य व लोकसाहित्याच्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
३. तमाशाच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
४. तमाशा अविष्कार व तमाशा कलावंताची ओळख करून घेणे.

अभ्यास विषयाचे क्षेत्र

महाराष्ट्राच्या विविध भागामध्ये तमाशा या कलाविष्काराचा अभ्यास करता येईल. वेगवेगळ्या प्रदेशामध्ये होऊन गेलेले कलावंत, त्यांनी सादर केलेली वगनाट्ये, लावण्या यांचे संकलन व संपादन होणे गरजेचे आहे. कलावंताचे जीवनचरित्र लिहिता येईल व त्यांच्या उत्थापनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य करता येईल.

तमाशा

महाराष्ट्रात प्रचलित असलेल्या लोकरंगाविष्कारात तमाशा हा अत्यंत लोकप्रिय असलेला लोकरंगभूमीवरील कलात्मक अविष्कार आहे. भारताच्या निरनिराळ्या भागामध्ये निरनिराळे लोकाविष्कार सादर केले जातात. परंतु महाराष्ट्रातील तमाशाचे स्वरूप इतर कलाविष्कारापेक्षा वेगळे आहे. ब्रम्हदेवाने तयार केलेले नाटक नाट्य, अभिनय, नृत्य व संहिता यांनी बनलेले होते. नाट्यवेदातील नाटकास आज जी प्रतिष्ठा मिळते ती तमाशा या कलाप्रकारास मिळत नाही. प्राचीन काळापासून नाटकाला जी प्रतिष्ठा मिळाली ती तमाशा या कलाप्रकाराला मिळाली नाही. रामायणामध्ये भरताच्या मनोरंजनासाठी नाटक केले गेले होते. परंतु हळूहळू नाटक, नट, कलावंत यांना हीन दर्जा प्राप्त झाला. संस्कृती रक्षणासाठी त्यांच्यावर अभिजनांनी प्रतिबंध घातले. फत्तेसिंग यांच्या मते बाहेरील देशातून आलेल्या वेश्यावृत्ती व पशुबली यांचा प्रभाव नाटकांवर पडला त्यामुळे नाट्यप्रयोग व नाट्यकलावंत यांच्याविषयी अनेक समज-अपसमज निर्माण झाले. कामशास्त्रामध्ये नट, नर्तक व कलावंत यांच्याशी सुसंस्कृतांनी संबंध टाळावेत असे उल्लेख येतात. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात ब्राम्हणांना अभिनय आणि नाट्य यांना त्याज्य मानले गेले. गिरनार शिलालेखात 'नट समाजो कर्तव्यो बहुकही दोषम' असे लिहिले आहे. तर बौद्धकाळामध्ये काही बौद्धभिक्षू 'कुवल्या' नावाच्या सुंदर नटीमुळे पथभ्रष्ट झाल्याचा उल्लेख आढळतो. जातक कथातील शामा गणिकामुळे वणिकेचा वध होण्याचा उल्लेख आढळतो. यावरून नाटकातील बदलत्या स्वरूपाची कल्पना येते.

आपण ज्याला लोकनाट्य म्हणून संबोधतो त्यालाच तमाशा असेही म्हटले जाते. नाथांच्या भारूडातील नाट्य, बतावणी व कोल्हाटणींचा नाच घेऊन तमाशाचा जन्म झाला. उर्दू भाषेतील बताना या शब्दापासून 'बतावणी' हा शब्द रूढ झाला.

तमाशा हा शब्द मूळ पर्शियन भाषेतील असून तो उर्दूतून मराठीत आला. उर्दू व पर्शियन भाषेत तमाशा म्हणजे मौज किंवा आनंद देणारे दृश्य असा उल्लेख आढळतो. मराठीमध्ये हिणकस हिडीस देखावा असे त्याचे स्वरूप आहे. समाजाच्या अगदी शेवटच्या थरातील बहुधा अस्पृश्य कलावंत हा खेळ करून दाखवत असत. मुळात ही माणसे अशिक्षित, अडाणी, गावंढळ, त्यामुळे ग्रामीण गावरान बोलीभाषेत त्यांचे असणारे संवाद अभिजन वर्गाला पटणारे नव्हते. पिढीजात व्यवसाय नसणाऱ्या लोकांकडून या कलाप्रकाराची जोपासना झाली व त्यांचे जगण्याचे साधन झाले. मुळात ही माणसं अस्पृश्य त्यामुळे त्यांना शिवणे हे विटाळाचे लक्षण मानले गेले. त्यामुळे हे लोकनाट्य असले तरी गावंढळ व असंस्कृत लोक या नाट्याशी संबंधित असतात असा अपसमज तमाशासंबंधी जनमानसामध्ये पसरलेला दिसतो. तमाशा बदनाम होण्याचे हे एक कारण आहे. परंतु तमाशामध्येसुद्धा काही चांगले असते याची जाणीव बऱ्याचजणांना नाही. तमाशा या शब्दांची फोड काहीजण 'तम + आशा' अशी करतात याचा अर्थ तमोगुणाची आशा लागते तो म्हणजे तमाशा असा अर्थ रूढ झाल्याने पांढरपेशा वर्ग तमाशाचे नाव घेताच नाके मुरडतो.

तमाशा हा कलाप्रकार १६ व्या शतकापर्यंत रूढ नव्हता. नाटकाचे विडंबन होऊन सर्वसामान्य जणांना कळेल व त्यांच्या बोलीभाषेत असेल असा कलाप्रकार १७ व्या शतकापासून रूढ झाला असे म्हणावे लागते. तमाशात नाची नाचवून शृंगार करून दाखविण्याची पद्धत उत्तर हिंदुस्थानातील आहे. महाराष्ट्रातील वाघ्यामुरळी, कर्नाटकातील जोगतीणी व गोव्याकडील देवदासी यांच्या नाचगाण्याचा प्रभाव तमाशावर पडला. लढाया करणारे शूरवीर महिनोमहिने बाहेरगावी असत. त्यामुळे शृंगाराला चालना देणारी विधाने करून मनोरंजन करणे हे तमाशाचे अंग बनले. ढोलकी, तुणतुणे, हलगी, कडे, झांज व नाचीच्या पायातील चाळ यांच्या तालावर तमाशाचा फड रंगत जातो. गणगौळण, बतावणी, लावणी, रंगबाजी, वगनाट्य या सर्व अंगाने तमाशा फुलत जातो.

सांगली जिल्ह्यातील तमाशा पंरपरा

मराठी लोककला परंपरेतील लोकनाट्य, तमाशाचा पहिला वग सांगली जिल्ह्यामध्येच जन्माला आला. सन १८४३ साली विष्णुदास अमृत भावे यांनी मराठीतले पहिले नाटक केले. त्यांच्या या कर्तृत्वामुळे सांगलीला नाट्यपंढरी म्हणून नावलौकिक प्राप्त झाला. मराठी लोकसाहित्यातील तमाशाचा विचार करता तमाशापंढरी म्हणून सांगली जिल्ह्याचा उल्लेख व्हावयास हवा. ही नाट्यपंढरी तासगाव तालुक्यातील सावळज म्हणून ओळखली जावी असे मला वाटते. या गावच्या बाबाजी मांगाच्या पोटी जन्मास आलेला उमा याने 'मोहना बटाव' हे मराठीतले पहिले वगनाट्य रचले. त्यानंतर त्यांचा मुलगा तात्या सावळजकर हा पट्टीचा तमासगीर होऊन गेला. लव अंकुश म्हणजेच काळूबाळू या नावाने गाजलेले प्रसिद्ध तमाशा कलावंत कवलापूर ता. मिरज या गावचे.

तमाशाला लावणी व गणगौळणीची रचना करून देणारा अभिजन वर्गातील कलावंत म्हणजे वाळवा तालुक्यातील रेठरे हरणाक्ष या गावचा सुपुत्र पठ्ठे बापूराव होय. श्रीधर कृष्ण कुलकर्णी हा ब्राम्हण कुटुंबातील मुलगा तमाशाच्या फडात दैदिप्यमान ताऱ्यासारखा झळकून गेला. पठ्ठे बापुरावांचे आजोळ कडेगाव तालुक्यातील आसद. बालपणापासून कविता करण्याचा छंद असणारा श्रीधर नोकरीधंदा सोडून म्हारापोरात रमू लागल्याने घरातून लग्नाचा तगादा लावला पण लग्न करूनही त्यांनी लावण्या करण्याचा छंद सोडला नाही. तमाशा करण्यासाठी त्यांना घर सोडावे लागले. मामानेही त्यांना जवळ केले नाही. मोहित्यांचे वडगाव ता. कडेगाव येथील महारवाड्यात बापूरावांची तमाशा सादरीकरणे सुरू झाली. त्यावेळी त्यांच्याबरोबर तुकाराम काळे वगैरे लोक त्यांना मदत करत असत. त्यांचा पहिला तमाशाही तिथेच रंगला. पडत्या काळात पवळाबरोबर त्यांचे वास्तव्यही काही काळ तिथे होते. तमाशाला वैभवाच्या शिखरावर घेऊन जाणाऱ्या कलावंताची अखेर मात्र विपन्नावस्थेतच झाली. नाटकाला वैभवाचे कोंदण चढविणारा महान नट म्हणजे बालगंधर्व सांगली जिल्ह्यातील नागठाणे गावचा कोहिनूर हिरा होय. या सर्वांनी सांगली जिल्ह्याचे नाव प्रकाशमान केले आहे. मुंबईची लावणी लिहिणारे लोकशाहीर 'आण्णाभाऊ साठे' यांची लावणी आजही मराठी रसिकांच्या जिभेवर घोळते आहे.

मराठी लोकसाहित्य व तमाशा यांचा सहसंबंध / स्थान

मराठी लोकसाहित्याचा व तमाशाचा संबंध अगदी जवळचा आहे. फोक + लोअर लोकगीत, लोकगीताचा व तमाशातील लावण्यांचा अगदी जवळचा संबंध आहे. तमाशा हा शुद्ध रंजनप्रधान रंगभूमीचा प्रकार असला तरी विधिनाट्याकडे पाहण्याचा समाजाच्या दृष्टिकोणाचा आदर शाहिरांनी केला आहे. 'आतुन कीर्तन वरून तमाशा' असे तमाशाचे स्वरूप दिसते. विधिनाट्यांशी पूर्णपणे फारकत न घेता लोकरंजनाचा प्रयत्न तमाशातून केला जातो. पौराणिक व धार्मिक आशयाची कवने तमाशातून सादर केली जातात. गणगौळणीतून गणपतीला नमस्कार व नंतर श्रीकृष्णाची पूजा केली जाते.

तमाशामुळे समाजातील लोकगायकांना एक स्वतंत्र व्यासपीठ मिळाले. त्यामुळे लोकपरंपरेने चालत आलेली गीते म्हणण्याबरोबरच शीघ्रकवितांची चलती वाढली. भेदीक, कलगीतुरा यातून पौराणिक आख्याने जागविली जाऊ लागली. मुळच्या लोककथा व लोकगीते तमाशातून लावणी व वगनाट्यातून संवाद रूपाने सादर केले जाऊ लागले. ही वगनाट्ये लिहून ठेवण्याचे प्रमाण कमी होते. प्रत्येकजण आपआपल्या परीने त्यात भर घालून त्याचे सादरीकरण करत होता. हजरजबाबीपणा, विनोद, द्विअर्थी बोलणे यातून लोकांच्या विचाराला एकप्रकारे चालना मिळत होती व मनोरंजनही होत होते. विधिनाट्यातील देवतेची स्थापना - पूजन - गण - गौळण - आवाहन - नमन - आख्यान - आरती - भार उतरणे यातील कीर्तनपरंपरेतील पूर्वरंग व उत्तररंगाची रचना, गण, गौळण, आवाहन, नमन तमाशाने हा रचनाबंध स्विकारला. त्यामुळे फडावर रंगणारा तमाशा हा लग्नसराईमध्ये, तखतरावावरील

तमाशा, कानबाईचे जागरण यामध्येही तमाशा सादर केला जातो. त्यामुळे लोकसाहित्यातील तमाशाचे स्थान अढळ असलेले दिसते. आज अनेक लोककला नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. लोककला नाट्यगृहात शहरात गेल्या की त्यांच्यातील अल्लड सौंदर्य संपते आणि रेखीवपणा येतो. व्यंकटेश माडगूळकर म्हणतात, "लोककलेचं सौंदर्य ती अनघड असण्यातच आहे. त्यांचे वेष, त्यांची भाषा, त्यांचे विषय, त्यांचे आपलं वातावरण, त्यांचे श्रोते आणि प्रेक्षक ह्यातच ती फुलणार व फळणार" [१] तर दुसऱ्या ठिकाणी ते म्हणतात. "लोककला काय किंवा इतर कुठलीही कला काय, त्या त्या काळाची, समाजाची गरज जशी असते तशी तशी ती तरारते, फुलते, फळते, गरज संपली की तीही संपून जाते, मरून जाते किंवा नवं रूप घेते."[२] याप्रमाणेच तमाशा ही लोककला लोकांच्या गरजेप्रमाणे बदलत गेलेली लोककला आहे. असे जरी असले तरी मराठी लोकसाहित्यामध्ये तमाशाचे स्थान आजही कायम आहे. एकंदर लोकसाहित्याची वाटचाल समृद्ध करण्यामध्ये तमाशाचे मोठे योगदान असलेले दिसते.

निष्कर्ष

१. तमाशा हा कलाप्रकार अभिजन वर्गाने बदनाम म्हणून घोषित केला असला तरी आतुन कीर्तन वरून तमाशा असेच त्याचे स्वरूप आहे.
२. मराठी लोकसाहित्याचे दालन समृद्ध करण्यामध्ये तमाशाचे योगदान मोठे असलेले दिसते.
३. लोकांच्या अभिरूचीप्रमाणे तमाशाच्या सादरीकरणामध्ये बदल घडताना दिसतो.
४. तमाशाला व तमाशा कलावंतांना आजही म्हणावी तितकी प्रतिष्ठा लाभली नाही.
५. चित्रपटातून वगैरे दाखवले जाणारे नाच्याचे चित्रण प्रत्यक्ष तमाशात पहावयास मिळत नाही.
६. तमाशातील नाच्या (चित्रपट) व प्रत्यक्ष फडावरील मावशी ही पात्रे पूर्णपणे वेगळी आहेत.
७. तमाशातून पौराणिक आख्याने, लावण्या, गणगौळण यातून लोकसाहित्याचेच जतन व संवर्धन होताना दिसते.
८. प्रत्यक्ष लोककलांचे जतन करणारे कलावंत मात्र हालाखीचे जीवन जगताना दिसतात. शासनाची मदत त्यांना मिळताना दिसत नाही. उदा. काळू बाळू.

संदर्भ

१. कुलकर्णी गो. म. (संपा), *"अभिरूची ग्रामीण आणि नागर "*, अखिल भारतीय मराठी साहित्य संम्मेलन अधिवेशन ५१ वे, कराड, पृष्ठ क्र. ८९.
२. उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ९१.

❑❑❑

शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण

राजेंद्र सातपुते
इतिहास विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

भारतात पुरोगामी व प्रतिगामी असे दोन विचारप्रवाह आहेत. पुरोगामी विचारधारेने इथल्या समाज व्यवस्थेत परिवर्तन करत समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न जेंव्हा जेंव्हा केला तेंव्हा तेंव्हा त्या विचारधारेला संपविण्यात आले. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे खरे कार्य जनतेला कळूच दिले नाही, उलट त्यांच्या नावाचा वापर करून देशात सतत अराजकता कशी निर्माण होईल, राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडता कशी धोक्यात येईल याचाच सातत्याने प्रयत्न होताना दिसून येतो. शिवाजी महाराज म्हटले की हिंदू विरूद्ध मुस्लिम असे चित्र आपल्यासमोर उभे केले जाते. शिवाजी हे मुस्लिमांचे शत्रू नव्हते, ते शत्रू होते अन्यायाचे व अत्याचारी प्रवृत्तीचे. शिवाजी महाराजांनी आयुष्यभर नैतिक मुल्यांची जोपासना केली. अखिल मानवजातीच्या विकासाच्या व उद्धाराच्या संकल्पना राबविल्या. शिवाजी महाराजांनी हे सर्व मध्ययुगात म्हणजेच १७ व्या शतकात केले, जेव्हा धर्म व राजकारण दोन्ही गोष्टी हातात हात घालून चालत होत्या. त्याकाळातील बहुतेक सत्ता या हिंदुस्थानमध्ये आपल्या धर्माचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी सर्व शक्ती वापरत होत्या. हिंदू धर्मिय लोकांची विटंबना केली जात होती, त्यांच्या प्रार्थनास्थळे व मंदिरे यांची तोडफोड केली जात होती, जबरदस्तीने इस्लाम व ख्रिश्चन धर्माची दिक्षा दिली जात होती, स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार केले जात होते.

वरील सर्व परिस्थितीत शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची स्थापना केली. मराठी माणसांचे संघटन करून त्यांच्यामध्ये स्वधर्म, संस्कृती, स्वराज्य व स्वदेश यांच्या रक्षणासाठी लढण्याची व वेळप्रसंगी आत्मसमर्पण करण्याची प्रेरणा दिली. शिवाजी महाराजांनी हिंदू धर्म व संस्कृतीचे रक्षण केले. पण इतर धर्मावर अन्याय अत्याचार केला नाही, कारण सर्वधर्म समभावाची शिकवण त्यांच्या घराण्याकडून म्हणजेच शहाजी व जिजाबाईंकडून मिळालेली होती. म्हणून १७ व्या शतकात शिवाजी महाराजांचे राज्य हे धर्मातित हिंदवी स्वराज्य होते. प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

१. हिंदूविरोधात मुस्लिम असा लढा होता काय? तत्कालिन संघर्ष हा असाच रंगवण्यात आलेला आहे. परंतु ते खरे नाही. शिवाजी महाराज हे दुष्ट मुस्लिम राजांशी लढत होते, परंतु सामान्य मुस्लिम माणसांना त्यांनी अनेक प्रकारे मदतच केली आहे. अनेक मुस्लिमांना आपल्या स्वराज्य कार्यात सामिल करून घेतले आहे.

मुस्लिम दर्ग्यांना, मशिदींना त्यांनी कधीच हानी पोहचविली नाही.[१] तर मशिदी व कबरी बांधल्याचे उल्लेख इतिहासात दिसून येतात.

२.शिवरायांनी मशिद बांधली: महाराजांचे धार्मिक धोरण एवढे स्पष्ट व निपक्षपाती होते की, कुठल्याही व्यक्तीने याबाबतीत त्यांचा आदर्श घ्यावा. हिंदू साधू संताप्रमाणे इस्लाम, बैरागी, अवलियांना आपल्या खर्चाने मठ बांधून दिले. त्यांच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था केली, मुस्लिम पीर मशिदी यांची दिवाबत्ती व नैवेद्य व्यवस्था लावून मुस्लिम देवस्थानांना जमीन देवून त्यांच्या निर्वाहाची व्यवस्था शासकीय खर्चातून केली.[२] रायगडावर राज्याभिषेकाच्या तयारीसाठी अनेक इमारती बांधल्या जात होत्या. बरेचशे बांधकाम पूर्ण झाले तेव्हा शिवाजी महाराज, मोरोपंत पिंगळे व स्वराज्याचे प्रधान यांच्यासोबत पाहणीकरता गेले. सर्व पाहणी करून महाराज म्हणाले, "तुम्ही जगदीश्वराचे मंदिर बांधले चांगले केले. पण माझ्या मुस्लिम प्रजेसाठी मस्जिद कोठे आहे?" यावर पिंगळे काय बोलणार? लागलीच महाराजांनी आज्ञा दिली की, माझ्या मुस्लिम प्रजेसाठी मस्जिद बांधा अन ती ही माझ्या महालासमोर बांधा.[३] त्यानुसार पिंगळे यांनी रायगडावर मस्जिद बांधली. यावरून हे लक्षात घेतले पाहिजे की शिवाजींनी कधीही एखादी मशिद पाडली नाही तर ती बांधल्याची अनेक ऐतिहासिक पुरावे आहेत.

३.अफजलखानाची कबर शिवाजी महाराजांनी बांधली: राजकीय विरोधक म्हणून खानास मारावे लागले हे खरे आहे, परंतु तो मुस्लिम होता म्हणून त्याला मारले असे कोणी म्हणत असेल तर ते मुर्खपणाचे ठरेल. खानास मारल्यावर त्याचे मुस्लिम धर्मरिवाजाप्रमाणे महाराजांनी दफन केले आणि प्रतापगडाच्या पायथ्याशी त्याची कबर बांधून त्याच्या देखभालीसाठी वार्षिक उत्पन्नही लावून दिले. तसेच खानाबरोबरचे जे इतर सैनिक मारले गेले त्या सर्वांचे दफन विधीपूर्वक करण्यात आले. तसेच जंगलात सापडलेल्या खानाच्या मुलांना छातीशी धरून त्यांना धनवस्त्रे देवून मुक्त केले. याचा स्पष्ट अर्थ होतो की महाराज मुस्लिमांच्या विरोधात नव्हते तर राजकीय भाग म्हणून त्यांना मुस्लिमांशी लढावे लागले.[४]

४.मदारी मेहतरची कबर: जिवाची पर्वा न करता शिवरायांनी आग्रा भेटीच्या वेळी आपले प्राण संकटात घातले. महाराजांच्या सुटकेच्या प्रसंगात मदत करणारा मदारी मेहेतर या मुस्लीम सेवकास महाराज कधीच विसरले नाहीत. या निष्ठावंत मुस्लीम सेवकास महाराजांनी आपल्या जीवनात महत्वाचे स्थान दिले आहे. जिवंतपणी त्याला काही कमी केले नाही आणि मृत्युनंतरही त्याचे विस्मरण होवू दिले नाही. मदारीच्या मृत्यूनंतर त्याची कबर विधिवत रायगडावर बांधली.

५.शिवरायांचे मुस्लिम गुरू याकुत बाबा : शिवाजी महाराज महत्त्वाच्या कार्यास जाताना त्यांचा सल्ला घेत असत. महाराजांनी बाबा याकुतच्या मृत्युनंतरही दर्ग्याला उद, फुले व फकिराची बिरागी इ. खर्च करण्यासाठी केळशी या गावातील ६५३ एकर जमीन आज्ञापत्राने इनाम दिली आहे व त्यांच्या दर्ग्याच्या बांधकामाला सुरूवात

केली. इमारतीच्या पायाचे बांधकाम चालू असतानाच शिवाजी महाराजांचा मृत्यू झाला. त्यामुळे दर्ग्याच्या भिंतीचे काम अपुरे राहिले नंतर ते संभाजीने पूर्ण केले.[५]

६. मशिदीला धक्का लागता कामा नये: शिवाजी महाराजांचा कट्टर विरोधक असलेला खाफीखान हा महाराजांच्या उदार धार्मिक वृत्तीने प्रभावित होवून शेवटी महाराजांचे मोठेपण कबूल करतो, तो लिहितो की, "मोहिमेत हाती आलेल्या कोणत्याही स्त्रीच्या अब्रुस त्याने कधीही धक्का लागू दिला नाही." याबाबतीत त्यांचे हुकूम इतके सक्त होते की, मोडणाऱ्याला जबर शिक्षा दिल्यावाचून ते राहत नसे. त्यांनी आपल्या सैनिकांना सक्त आदेश दिलेले होते की, मोहिमेत मशिदीला अजिबात धक्का लागता कामा नये. एखादी कुराणाची प्रत सापडली तर ती सन्मानपूर्वक एखाद्या मुस्लिम सैनिकांस सोपवत.[६] यावरून असे दिसते की, शिवाजी महाराजांचे धर्मविषयक धोरण अत्यंत व्यापक आणि मानवीय होते. त्यांना सर्वधर्माविषयी समान आदर वाटत असे. त्यांनी कुठल्याही धर्माचा अनादर केला नाही व होवूसुद्धा दिला नाही. खऱ्या अर्थाने शिवाजींचे राज्य हे धर्मनिरपेक्ष राज्य होते.[७] या संदर्भात नरहर कुरूंदकर म्हणतात की, शत्रूंच्या स्त्रिया ही हक्काची मालमत्ता मानणाऱ्यांचा तो काळ होता. पण महाराजांनी अत्यंत कठोरपणे स्त्रियांची अब्रु जतन करण्याचा प्रयत्न केला. महाराजांच्या शत्रूंनी सुध्दा त्यांचे हे कार्य मान्य केले आहे. मुस्लिमांना धार्मिक स्वातंत्र्य व त्यांच्या धर्म स्थानांना महाराजांनी देणग्या दिल्या होत्या. अफजलखानाच्या वधानंतर वाई, सातारा, कोल्हापूर हा प्रदेश स्वराज्यात आला. त्यावेळी जिंकलेल्या प्रदेशातील लोकांसाठी एक जाहिरनामा काढला होता. त्यात असे म्हटले होते की, अदिलशाही राज्यात मुस्लिमांच्या धर्मस्थानांना जी इनामे चालू होती ती सर्व नव्या राज्यांच्या अंमलात ही चालू राहतील. धर्मस्थानांना कोणताही उपसर्ग होणार नाही. मराठयांचा आद्य इतिहासकार ग्रॅंड डफ याने महाराजांच्या धार्मिक धोरणाचे कौतुक केले आहे. तो म्हणतो की, मुसलमान राज्यकर्त्यांनी कबरी, मशिदी व पीर यांना दिलेल्या नेमणुकी व इनामे शिवाजीने कधीही बंद केली नाहीत. सभासद म्हणतो की, मुलखात देव, देवस्थाने जागोजागी होती. त्यात दिवाबत्ती, नैवेद्य अभिषेक स्थान पाहून यथायोग्य चालविले.

७. स्वधर्म रक्षण हा स्वराज्याचा प्रमुख उद्देश: आज २१ व्या शतकात भारतात लोकशाहीत धर्माला फारसे महत्व वाटणार नाही. परंतु त्याकाळी धर्म हा सामाजिक व्यवहाराचा कणा समजला जात होता. धर्म म्हणजेच संस्कृती, धर्म म्हणजेच जीवन असे त्याकाळी मानले जात असे. महाराजांच्या स्वराज्य स्थापनेच्या उद्देशातच धर्म संरक्षण हा प्रमुख उद्देश असल्याचा दिसून येतो. महाराजांनी तलवारीच्या बळावरच हिंदूधर्माचे संरक्षण केले. धार्मिक अत्याचार करणाऱ्या तलवारीस तलवारीनेच उत्तर दिले. म्हणून सर्व देशभर हिंदू धर्माचा संरक्षक म्हणून त्यांचे नाव गाजले. समर्थ रामदास त्यांच्या धार्मिक कार्याचे वर्णन करताना म्हणतात की, या भूमंडळाचे ठायी धर्मरक्षी ऐसा नाही। महाराष्ट्र धर्म राहिला काही! तुम्हा कारणे! तसेच तत्कालिन संतकवी, बखरकारांनी त्यांना अवतारी पुरूष मानले आहे.

८. हिंदूवरील अत्याचाराची प्रतिक्रिया: दक्षिणेत मुस्लिम शाह्या कशा जुलुम जबरदस्ती करत होत्या, हे मोहम्मद अदिलशाहाच्या जाहीरनाम्यावरून स्पष्ट होते. राज्यकारभारात सर्व वरच्या जागा मुस्लिमांसाठी राखून ठेवाव्यात, हिंदूंना कारकूनाच्या जागा द्याव्यात, हिंदूंवर मुसलमानाने अन्याय अत्याचार केला तर मुसलमानास काझीने शिक्षा करू नये. हिंदूंच्या सर्व जाती जमातीवर जिझिया कर बसवावा, हिंदूंची मंदिरे व मुर्ती फोडणे हे काझीचे एक कर्तव्य आहे. इ.

९. सर्वधर्मसमभाव ही संकल्पना/भूमिका: शिवरायांना धर्मापेक्षा स्वराज्य महत्त्वाचे होते, म्हणून स्वराज्यासाठी त्यांनी धर्माची आडकाठी कधीच येवू दिली नाही. स्वराज्यात प्रत्येक जातीय व धर्मियांना स्वातंत्र्य होते. त्यांच्या धर्माप्रमाणे आचरण करण्यास मुभा होती. हिंदू सणाप्रमाणेच मुस्लिमांचे सण स्वराज्यात उत्साहाने साजरे केले जात होते. सर्व धर्म हे समान आहेत, ईश्वर हा सर्व धर्मात सारखाच आहे ही उदात्त भावना महाराजांच्या ठिकाणी दिसते. महाराजांनी जिझिया कराचा निषेध करण्यासाठी औरंगजेबाला जे सुप्रसिद्ध पत्र लिहिले त्यात म्हटले आहे की, परमेश्वर हा सर्वांचाच आहे, तो काही फक्त मुस्लिमांचा आहे असे कुराणात म्हटले नाही. इस्लाम व हिंदू हे विश्वामधील दोन परस्पर रंग आहेत, त्या परमेश्वराने या जगाचे चित्र रंगविण्यासाठी त्याचा वापर केला आहे. मुळात दोन्ही रंगच एक भगवा तर दुसरा हिरवा. परंतु ज्या परमेश्वराने रंग निर्माण केले तो मात्र एकच आहे. हे शाश्वत महाराजांनी बोलून दाखविले आहे. धर्म वेडाने राज्य मोठे होत नाही तर सर्वधर्माप्रत सहिष्णु भावनेने राज्य मोठे होते, ही महाराजांची धार्मिक धोरणातील भूमिका होती. याचवरील पत्रात महाराज औरंगजेबास म्हणतात की, मोगल बादशहाची भव्य इमारत बांधणारा अकबर याने ५२ वर्ष राज्य केले. त्याने सर्वधर्मियांशी सहिष्णूतेचे धोरण स्विकारले. त्याच्या धोरणामुळेच त्याची संपत्ती व साम्राज्य वाढले; परंतु तुमच्या धर्म वेडामुळे मात्र अनेक किल्ले, प्रांत तुमच्या हातून निसटले आहेत. सारांश शिवाजी महाराजांना अकबराचे सहिष्णु धोरण माहित होते. त्यानुसार औरंगजेबाने वागावे अशी त्यांची इच्छा होती ;परंतु तसे घडले नाही.

१०. दोन्ही धर्मातील साधूसंतांविषयी आदर: शिवाजी महाराजांच्या ठिकाणी साधूसंतांविषयी नितांत श्रध्दा व भक्ती होती. हिंदू धर्म, मंदिरे, मुर्ती व गाई यांचे संरक्षण व्हावे हा अनेक शतकांचा साधूसंतांचा हेतू महाराजांनी सिद्धीस नेला होता. महाराजांचे राजकीय कार्य व संतांचे धार्मिक पुर्नरूज्जीवनाचे कार्य यांचा सुंदर मिलाफ १७ व्या शतकात महाराष्ट्रात झाला होता. महाराज त्या काळात अनेक संतांना, विद्वान पंडितांना आपले गुरू मानीत असत. मोऱ्या गोसावी (चिंचवड), गोपाळ भट (महाबळेश्वर), महंत केवळ भारती (मौजे केंजळ वाई), मौनी बुवा (पाटगाव, जिल्हा कोल्हापूर), याकुतबाबा (केळशी, जिल्हा रत्नागिरी), श्रीधरभट बापट (गणपती पुळे), संत तुकाराम, समर्थ रामदास इ. रामदासाला शिवाजी महाराजांचे गुरू मानणाऱ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे की, महाराज फक्त रामदासालाच नव्हे तर अनेक साधुसंतांना गुरू मानत होते. त्यांच्या कृपेने राज्य प्राप्त झाले असे ते

मानत होते. सिद्धेश्वर भट यांस महाराज लिहितात, स्वामींच्या अनुष्ठाने बळे आपण राज्यास अधिकारी झालो व सकळ मनोरथ चिंतिले व ते पावलो. येथे गुरू याचा अर्थ आध्यात्मिक गुरू असा आहे.

११. सर्वधर्म व जातीतील लोकांना समान संधीः जातीभेद व अस्पृश्यता ही शिवपुर्व काळातही होती. अस्पृश्यांना स्पर्श करणे हा विटाळ समजला जाई, त्यांना सार्वजनिक व खाजगी ठिकाणी प्रवेश नव्हता त्यामुळे अस्पृश्य असलेला मोठा समाज उपेक्षित व दुखी होता. शिवाजी महाराजांनी ही परिस्थिती बघितली आणि अस्पृश्यता, भेदाभेद मिटवण्याच्या दृष्टीने त्यांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येतात. शिवाजींच्या काळात अस्पृश्य असलेले महार लोक मोठया संख्येने स्वराज्याच्या सेवेत असून ते ब्राम्हणांच्या खांद्याला खांदा लावून शत्रूशी लढत असत. इतकेच नव्हे तर त्यांना बालेकिल्ल्यापर्यंत प्रवेश होता. अनेक किल्लेदार हे महार जातीचे होते. शिवाजी महाराजांनी अस्पृश्यता नष्ट करून समतेचे राज्य निर्माण केले.[९] राज्यातील भुई समाजाला मनुस्मृतीने शस्त्र धारण करण्याचा, लढण्याचा अधिकार नाकारला होता. शिवाजी महाराजांनी मनुस्मृतीच्या विरोधात जावून तेली, तांबोळी, कुणबी, सोनार, माळी, धनगर, लोहार इ. ना शस्त्र धारण करून लढण्याचा अधिकार दिला आणि त्यांच्या कर्तृत्वाला संधी दिली होती.

१२. मुसलमानांना राज्यकारभारात मानाचे स्थानः महाराजांचे राज्य हिंदू असले तरी सर्व जाती जमातीच्या लोकांना राज्यकारभारात स्थान होते. अनेक मुसलमान मुलकी व लष्करी नोकरीत असल्याचे उल्लेख कागदपत्रात आढळतात. सन १६५० नंतर अदिलशाही व कुतुबशाहीतून ७०० पठाण तर मोगल बादशाहीतून घोडदळाचे ४ पथके महाराजांकडे नोकरीस आले. अशा सैनिकांपैकी कोणीही द्रोह वा फंदफितुरी केल्याचे उदाहरण नाही. सिध्दी हे मुसलमान होते त्यांच्यापैकी सिध्दी संबूळ, सिध्दी मिस्त्री आरमारात अधिकारी होते. इब्राहिम खान व दौलत खान हे महाराजांच्या आरमारचे प्रमुख अधिकारी होते. शिवरायांच्या मुस्लिम सरदारांच्या ऐतिहासिक कर्तबगारीचा मागोवा घेतला तर शिवरायांचे पहिले अस्सल चरित्र लिहिणारा मुस्लिम चरित्रकार मीर मोहंम्मद होय. इतर निष्ठावान मुस्लिम सरदारांची यादी सिध्दी हिलाल (घोडदळातील सेनापती), सिद्धी वाहवाह (घोडदळ मुख्य सरदार), सिद्धी इब्राहिम (शिवाजींचा अंगरक्षक व फोंड्याचा किल्लेदार), नूरखानबेग (स्वराज्याचा मुख्य सरनोबत), मदारी मेहतर (विश्वासू सेवक), काझी हैदर (वकील), सिध्दी अंबर (हवालदार), हुसेनखान मियाना (लष्करातील अधिकारी), रूस्तुमेजमान (शिवाजींचा गुप्तहेर व मित्र), दर्यासारंग (आरमारचा पहिला सुभेदार), दऊतखान (आरमारचा सुभेदार), इब्राहिम खान (तोफखान्याचा प्रमुख) इ.

मराठयांच्या पराक्रमाचा इतिहास पाहत असताना शिवाजी महाराजांचा एक गुण प्रकर्षाने आपल्याला दिसून येतो, तो म्हणजे माणसांची पारख हा होय. त्यांनी जातपात, धर्म या संकुचित विचारात अडकून न पडता ती व्यक्ती किती प्रामाणिक आहे हे तपासून घेत. स्वराज्यासाठी जो जो प्रामाणिक लढेल, स्वराज्याला जो

आपल्या निष्ठा वाहिल तो आपला हे समीकरण महाराजांनी तयार केले होते. शिवरायांचे शेकडो मुस्लिम सरदार सैनिक इमानी कसे राहू शकले? असा प्रश्न आपणांस पडतो त्याचे कारण असे की, रयतेची त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यासह देखभाल करणे हे शिवरायांचे ब्रीद होते. कुराण, मशिद आणि परस्त्री यांविषयी बदअंमल करू नये हा त्यांचा दंडक होता. मुस्लिम दर्ग्यांना वतन देणारा, मशिदीच्या बांधकामास सहाय्य करणारा धर्मनिरपेक्ष राजा अशी शिवाजी महाराजांची इतिहासात नोंद आहे. या अद्‌भुत इतिहासात पराक्रमातून साकारलेल्या राज्यास हिंदूचे राज्य असे काही जण म्हणत असले तरी ते मुळात रयतेचे राज्य होते, हेच खरे आहे.

मुल्यमापन: महाराजांनी स्वराज्य स्थापन करून स्वजातीय व संस्कृतीचे संरक्षण केले. हे करत असताना त्यांनी परधर्मीयांवर अत्याचार केले नाहीत किंवा त्यांना सूडाने ही वागविले नाही. उलट त्यांचा धर्म हा आपल्या धर्मासारखाच थोर आहे. त्यांचा धर्मग्रंथ आपल्या भागवदगीते सारखाच पवित्र आहे अशी त्यांची भावना होती. म्हणून मुस्लिम प्रजेनेही त्यांना आपले मानले होते व अनेक मुस्लिमांनीही त्यांची निष्ठेने सेवा केली होती. जगाच्या इतिहासात सहिष्णुवृत्तीने वागणारे फारच थोडे राजे होवून गेले. त्यापैकी एक राजा आपल्या महाराष्ट्रात होवून गेला ही गोष्टच आपल्या सर्वांसाठी अभिमानास्पद आहे. शिवाजी महाराजांच्या धार्मिक धोरणाचे मुल्यमापन करताना नरहर कुरूंदकर आपल्या "छत्रपती शिवाजी महाराज जीवन रहस्य" या ग्रंथात म्हणतात की, या सर्व वर्णनातून शिवरायांचे एक चित्र साकार होते. वतनदारांच्या जुलूमातून जनतेचे रक्षण करणारे शिवाजी, सर्वधर्म, अब्रु आणि प्रतिष्ठा यांचे संरक्षण करणारे शिवाजी, परधर्माला आदरपूर्वक वागविणारे शिवाजी, आपल्या प्रजेच्या निष्ठा चारित्र्याच्या जोरावर संपादन करणारे शिवाजी असे एक जनतेच्या नेत्याचे चित्र आहे. या चित्रांचा आकार मध्ययुगाप्रमाणे राजेशाहीचा आहे. त्याचा आशय आपल्या काळाच्या कक्षा छेदून बाहेर पडणारा, लोकशाहीचा, धर्मनिरपेक्षतेचा व लोककल्याणाचा आहे.

संदर्भ

१. हरदास बाळशास्त्री *"पुण्यश्लोक छत्रपती शिवाजी महाराज"*, खंड ४.

२. रियासतकार सरदेसाई *"न्यू हिस्ट्री ऑफ द मराठाज"* पृष्ठ क्र. २६४, २६५.

३. जोशी महादेवशास्त्री *"महाराष्ट्राची धारातीर्थी"*, पृष्ठ क्र. ७४.

४. पानसरे गोविंद (२०१५) *"शिवाजी कोण होता?"*, लोकवाङःमय गृह, मुंबई, पृष्ठ क्र. ३५.

५. कांबळे आर. जी. (२००४) *"मराठाकालीन सामाजिक आर्थिक व सांस्कृतिक जीवन"*, शोध निबंध संग्रह, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र. १५१.

६. वाकनीस, सभासद बखर *"छत्रपती शिवाजी महाराज चरित्र"* पृष्ठ क्र. ३०.

७. बेंद्रे वा. सि. *"छत्रपती शिवाजी महाराज चरित्र"* पृष्ठ क्र. ९२४.

८. पवार जयसिंगराव (२००३) *"मराठी सत्तेचा उदय"* फडके प्रकाशन, कोल्हापूर पृष्ठ क्र. ३३०.

९. सरकार जदूनाथ (१७७३) *"शिवाजी ॲण्ड हिज टाईम्स"* ओरिएन्ट लॉगमन, दिल्ली पृष्ठ क्र. ४७४.

१०. पवार, उपरोक्त पृष्ठ क्र. ३३३.

किल्ले अजिंक्यतारा महादरवाजाच्या शिल्पातून दिसणारे प्राणी-पक्षी जीवन

गौतम काटकर

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र राज्य हे गड किल्ल्यांचे राज्य म्हणून ओळखले जाते. या राज्यात अनेक गड किल्ले इतिहासाची साक्ष देत आजही उभे आहेत. या गडावर जसा इतिहास घडला तसाच शिल्पांचाही इतिहास अभ्यासाच्या दृष्टीने महत्वाचा आहे. महाराष्ट्रातील गड किल्ल्यावर अनेक शिल्पे आहेत. त्यामध्ये गडाच्या दरवाजावरची शिल्पे अभ्यास म्हणून वेगळी व महत्वपूर्ण आहेत. महाराष्ट्रातील किल्ले हे प्रामुख्याने लष्करी वापरासाठीच असल्याने त्यावर शिल्प कलाकृती मोठ्या प्रमाणात दिसत नाही. मात्र महाराष्ट्रातील अनेक गड किल्ल्यांवरील मंदिरे व दरवाजावर द्वारशिल्पे आढळतात. शिल्पकारांनी आपल्या क्षमतेनुसार गडावर विविध प्रकारची शिल्पे कोरली आहेत.

गड, कोट व दुर्गाच्या प्रकाराबद्दल व बांधणीबद्दल माहिती देणाऱ्या समरांगणासुत्रधार, अभिलषीतार्थ, चिंतामणी, कौटिल्य अर्थशास्त्र, मानसर, कामंदिय नितीसार मयतम, शुक्रनिती, मनस्मृती, देवज्ञविलास वगैरे ग्रंथांमधून गडाच्या दरवाजांवर कोणती द्वारशिल्पं का लावावीत यासंबंधी फार माहिती दिलेली नाही.[१] संपूर्ण राज्याचे सार तो दुर्ग नसतां मोकला देश परचक्र येताचं निराश्रय प्रजा भग्न होऊन देश उद्धवस्त होतो.[२] दुर्गांचे असे महत्व शिवकालात रामचंद्रपंत अमात्य यांनी आपल्या आज्ञापात्रात सांगितले आहे. शिलालेखाबरोबर द्वारशिल्पांचे स्थान जर आपण पाहिले तर असे लक्षात येते की, गडावर येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तींनी ती पहावी आणि त्यातून गडाच्या मालकाला कोणता संदेश द्यावयाचा आहे याचे आकलन व्हावे हा त्या मागचा हेतू दिसतो.[३] प्रस्तुत शोध निबंधात सातारा शहराच्या जवळ असणाऱ्या व अनेक राजवटींचा साक्षीदार, मराठा साम्राज्याच्या राजधानीचा मान मिळवलेल्या अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या मुख्य दरवाजाच्या व आतील बाजूस असणाऱ्या जोत्यावरील शिल्पांतून दिसणाऱ्या प्राणी व पक्षी जीवनावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

अजिंक्यतारा किल्ल्याचे भौगोलिक स्थान व इतिहास

अजिंक्यतारा किल्ल्याचे भौगोलिक स्थान: १७°४०, अक्षांश, ७३°५९, रेखांश, तालुका व जिल्हा : सातारा, दुर्ग प्रकार:गिरीदुर्ग, गडाची इतर नावे: मंगलाई, सप्तर्षी, सतारे, उकाबैन किंवा हुक्केबैयान, इसमतारा, शाहुगड, आजमतारा, अजिंक्यतारा. समुद्र सपाटीपासूनची उंची ९९४ मीटर, पायथ्यापासून उंची ३००

मीटर.[४] अजिंक्यतारा किल्ला सातारा शहराला लागुनच शहराच्या दक्षिण बाजूस खेटून उभा आहे. या गडावर जाण्यासाठी चार रस्ते आहेत. सातारा नगरपालिकेपासून जाणारा पहिला डांबरी आहे. हा रस्ता चारभिंती स्मारकाजवळून जातो व पुढे गोडोली नाक्यापासून येणाऱ्या रस्त्यास मिळतो. या रस्त्याने किल्ल्याच्या मुख्य दरवाजापर्यंत जाता येते. दुसरा महत्वाचा रस्ता पायऱ्यांचा आहे. हा रस्ता अदालतवाड्याच्या जवळून जाणारा आहे. हा रस्ता पुढे सामाजिक वनीकरण विभागाच्या बागेजवळ मुख्य रस्त्यास मिळतो. चौथा रस्ता हा किल्ल्याच्या दक्षिण दरवाज्यामार्गाने आहे. हा पायवाटेचा रस्ता आहे. हा रस्ता गोडोली व सोनगावकडून दक्षिण दरवाजास मिळतो. सध्या या रस्त्याचा वापर कमी झालेला आहे.

इतिहास

अजिंक्य ताऱ्याचे जुने नांव सप्तर्षींचा किल्ला असे होते. पन्हाळयावर राज्य करणाऱ्या शिलाहार राजापैकी दुसरा भोज (इ. स. ११७८ ते १९९३) याने पंधरा किल्ले बांधले असून त्यात सातारा किल्ल्याची नोंद मिळते.[५] साताऱ्याचा प्रथम लिखित उल्लेख चौथा बहामनी राजा मुहम्मद शहा (इ. स. १३५८ ते १३७५) च्या काळात येत असून त्याने इतर किल्ल्याबरोबर बहुधा हा किल्ला बांधला किंवा दुरूस्त केला असावा.[६] विजापूरच्या ताब्यात असलेला हा किल्ला शिवाजी महाराजांनी २७ जुलै १६७३ रोजी आपल्या ताब्यात घेतला. कर्नाटक मोहिमेच्या आधी शिवाजी महाराज डिसेंबर १६७५ व जानेवारी १६७६ मध्ये आजारी पडले असताना त्यांचा मुक्काम सातारा किल्ल्यावर होता.[७] दक्षिणेत प्रबळ अशा पन्हाळयाऐवजी राजारामाने सातारा शहरानजीकच्या किल्ल्यांवर आपली राजधानी इ. स. १६९८ मध्ये आणली.[८] संभाजी महाराजांचे पुत्र छत्रपती शाहुने सुद्धा आपली राजधानी सातारा येथे स्थापली. पराक्रमी मराठ्यांनी पाहता पाहता भारताचा ७० टक्के भाग आपल्या कब्जात आणला. या मराठा साम्राज्याची राजधानी होती सातारा आणि राजधानीचा किल्ला होता अजिंक्यतारा.[९]

अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या महादरवाजावरील शिल्पकला

अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या द्वारशिल्पांचे प्रामुख्याने चार भाग पाडता येतात. यामध्ये दरवाजाच्या दर्शनी भागावरील द्वारशिल्प, जोत्यावरील शिल्प, बुरूजावरील शिल्प व कमानीवरील शिल्पांचा समावेश होतो. आजवर अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या राजकीय व स्थापत्याच्या दृष्टीने अभ्यास करण्यात आला आहे. मात्र गडाच्या दरवाजावर असणाऱ्या सर्व शिल्पकृतींचा सखोल अभ्यास झालेला दिसून येत नाही. त्यामुळे या शिल्पकलाकृतींचा व त्यातून दिसणाऱ्या प्राणी जीवनाचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

अजिंक्यतारा किल्ल्याचा भव्य असा हा महादरवाजा खरोखरच पाहत राहावा असाच असून मुख्य म्हणजे त्याचे लाकडी दरवाजे आजही शाबूत आहेत. काळ्या पाषाणात बांधलेल्या या दरवाजाच्या कमानीवर गणपती, गरूडदेव यांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत.[१०] इतका सुशोभित दरवाजा महाराष्ट्रातील एखाद्या गडाचा

असावा याचे आश्चर्य वाटते. तो जसा दणकट बांधणीचा आहे तसाच तो रेखीव आहे आणि दिसायला देखणाही आहे. महाराष्ट्रातील गिरीदुर्गावर एकवेळ दरवाजे असतील पण त्याची लाकडी दारे असतीलच असे ठामपणे सांगता येत नाही. इथे मात्र तशी परिस्थिती नाही. उत्तरेकडील पश्चिमाभिमुख प्रवेशद्वाराला चांगला दणकट लाकडी दरवाजा असून त्याचा उजव्या बाजूला खाली छोटा दिंडी दरवाजा देखिल आहे.[११] दिंडी दरवाजातून आत आल्यावर सैनिकांना विश्रांतीसाठी दोन्हीकडे अलंगा बांधलेल्या आहेत. त्या चांगल्या प्रशस्त असून त्यांच्या जोत्याच्या दर्शनी भागावर स्थानिक लोकजिवनावर आधारित उठावाची काही शिल्पे आहेत. त्यापैकी डाव्या बाजूच्या अलंगांच्या जोत्यावर हातात ढाल-तलवार घेऊन युध्दावर जाण्याच्या पवित्र्यात असलेला सैनिक, द्वंद्वयुद्ध करणारे पहिलवान, स्त्रि-पुरूष, कबुतरांची जोडी, खांद्यावरून कावड वाहणारा पाणक्या, गवताचा भारा डोक्यावर घेउन जाणारी महिला, मोठ्या आकाराची रवी डेऱ्यात घालून जाड दोरीने ताक घुसळणारी महिला, हातात पोपटसदृष्य पक्षी धरून उभी असलेली महिला किंवा सुरसुंदरी शुकसारीका, मोरांची जोडी आणि अष्टदली पुष्पाकृती अशी शिल्प कोरलेली आहेत.[१२] म्हणून अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या दरवाजावरील द्वारशिल्पे व त्यातून दिसणारे प्राणी जीवन यांचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

अ) द्वारशिल्प

१) शरभ शिल्प : भगवान शंकराने धारण केलेले काल्पनिक पशूचे रूप म्हणजे शरभ. महाराष्ट्रात शरभाची शिल्पं किल्ल्यांच्या दरवाजांवरील दर्शनी भागात प्रामुख्याने आढळतात.[१३] अजिंक्यतारा किल्ल्याच्या मुख्य प्रवेशद्वाराच्या दर्शनी भागावर दोन्ही बाजूला शरभाची द्वारशिल्पं आहेत. त्यात महाकाय शरभाने आपल्या चार पायात चार व शेपटीत एक असे एकूण पाच हत्ती पायात दाबून ठेवलेले आहेत. त्यावरून हे द्वारशिल्प म्हणजे 'पंचगज विजयी शरभ' या प्रकारातील आहे स्पष्ट होते. ही दोन्ही द्वारशिल्पं म्हणजे एकमेकांच्या जणू दर्पणप्रतिमाच आहेत. त्यापैकी डाव्या बाजूच्या द्वारशिल्पातील शरभाच्या शेपटीकडील भाग भग्न झाल्यामुळे त्यात शरभाने हत्ती पकडून ठेवलेला आहे की नाही हे प्रथमदर्शनी लक्षात येत नाही पण दोन्ही द्वारशिल्पांकडे बारीक नजरेने पाहिल्यानंतर समजते की दोन्ही द्वारशिल्पे एकाच प्रकारची आहेत आणि त्यावरून डाव्या बाजूच्या द्वारशिल्पातील भग्न जागी शरभाने एक हत्ती पकडलेला होता. त्याचबरोबर शरभाच्या पुढच्या उजव्या पायावर पाण्याचे ओघळ आल्यामुळे त्यात त्याने हत्ती पकडून ठेवलेला आहे की नाही हे चटकन लक्षात येत नाही पण डाव्या बाजूच्या व्दारशिल्पात मात्र तो स्पष्ट दिसतो उजव्या बाजूच्या द्वारशिल्पात तो तितकासा स्पष्ट दिसत नाही.[१४]

डाव्या बाजूच्या शिल्पातील शरभाचे दात स्पष्ट दिसतात. याचे तोंड मागे शेपटीकडे गेले आहे. हत्तींना पकडताना पायाची मजबूत पकड स्पष्ट दिसते. उजव्या दक्षिण बाजूस वरच्या भागात असणाऱ्या शरभानेही चार पायात चार हत्ती व वर शेपटीत एक असे पाच हत्ती पकडलेले दिसतात. यातही पायाची पकड स्पष्ट दिसते.

या शिल्पांवर सध्या गवत व झाड उगवले आहे. या दोन शिल्पातील प्राणी जीवन हे वैशिष्ट्येपुर्ण आहे. यात शरभ हा काल्पनिक प्राणी असून हत्ती हा वास्तव्यातील प्राणी आहे. या दोन शिल्पात दोन शरभ व एकूण दहा हत्ती शिल्प आहेत. यातील शरभ शिल्प हे मुख्य शिल्प असून हत्ती शिल्प हे दुय्यम शिल्प आहे.

२) गरूड शिल्प : कमानीच्या जमिनीकडे उतरत गेलेल्या डाव्या बाजूवर साधारण मध्यभागी मानवरूपी गरूड आहे.[१५] दरवाजाच्या कमानीच्या खालच्या बाजूवर हा गरूड कोरण्यात आला आहे. या गरूड पक्षाने आपल्या दोन्ही हातात नाग सर्प धरले असून त्याची चोच टोकदार दिसते. गरूडाच्या मागे दोन पंख दिसतात तर डोक्यावर किरीटही आहे. हा गरूड वैशिष्ट्यपूर्ण दिसतो.

३) बुरूजावरचे नाग शिल्प : महादरवाजाच्या दोन्ही बाजूला दोन भक्कम बुरूज आहेत. या दोन्ही भक्कम व बुलंद बुरजांच्या खाली तळाला नाग सर्पाचा वेटोळा असून त्यात पुढील बाजूला फणा पुढे आलेले शिल्प आहे. सरपटणारा प्राणी असणारा नागाचे हे दोन शिल्प दरवाजावर आहेत.

ब) जोत्यांवरील शिल्पे

दरवाजा कमानीतून आत जाताना डाव्या व उजव्या बाजूस एकेक असे दोन जोते लागतात. या जोत्यावर दोन्ही बाजूस प्रत्येकी पाच अशा दहा वेगवेगळ्या शिल्पाकृती कोरण्यात आल्या ओहेत. यामध्ये लोकजीवनातील दैनंदिन प्रसंगांबरोबरच विविध प्रकारची पक्षांची आणि प्राण्यांची शिल्पे कोरलेली आहेत. ही शिल्पांकने उठाव शिल्पसदृष्य आहेत.

१. डाव्या जोत्यावरील शिल्पे

१. पहिल्या शिल्पात तीन पुरूष असून त्यातील दोघात लढाई सुरू आहे. या शिल्पातून लोकजीवनातील कुस्तीसदृष्य द्वंद्वयुद्धाचा प्रसंग शिल्पकारांनी रेखाटला आहे.
२. डाव्या जोत्यावरील दुसरे शिल्प तत्कालिन लोक जीवनावर आधारित असून 'ताक घुसळणारी स्त्री' असे हे शिल्प आहे. गोलाकार भांड्यात रवी ठेवली असून एक स्त्री दोरीने ताक घुसळत आहे. 'मोठ्या आकाराची रवी डेऱ्यात घालून जाड दोरीने ताक घुसळणारी महिला' असे दृष्य असणाऱ्या या शिल्पातून तत्कालिन लोकसंस्कृतीच्या दैनंदिन जीवनाचे यथार्थ दर्शन कलाकारांनी साकारले आहे.
३. तिसरे शिल्प हे सुरसुंदरीचे (मंदिरांवर असणारे स्त्री प्रतिमांचे शिल्पांकन) आहे. शिल्पशास्त्रामध्ये याला शुकसारीका म्हणतात.[१६] या शुकसारिकेने आपल्या डाव्या हातात पोपट धरल्याचे शिल्प आहे. या सौंदर्यवतीच्या दोन्ही हातात प्रत्येकी तीन बांगड्या दिसतात. या शिल्पातून कलाकारांनी त्याकाळी सुद्धा पक्षीप्रेम लोकजीवनाचा भाग होता हा संदेश दिलेला आहे.
४. डाव्या जोत्यावरील चौथे शिल्प पुष्पशिल्प आहे.

५. पाचव्या शिल्पात दोन मोर असून ती समोरासमोर पाहणारी मोर जोडी आहे. या शिल्पात मोरांचा पिसारा फुललेला दिसतो. कलाकारांनी आपल्या कल्पनाशक्तीतून हे डौलदार पिसारा फुलललेले मोर कोरलेले आहेत. या शिल्पात तत्कालिन शिल्पकारांनी अप्रतिम कल्पनाशक्तीचा अविष्कार केला आहे.

२. उजव्या जोत्यावरील शिल्पे

१. उजव्या बाजूवरील पहिल्या शिल्पात डोक्यावर पाण्याचा माठ घेतलेली स्त्री आहे. डोक्यावर पाण्याचा माठ असलेली ही स्त्री कमरेवर हात ठेवलेली आहे. या शिल्पात माठातील पाणी पिण्यास माठाजवळ कावळा सदृश्य पक्षी आलेला आहे. हा लोकजीवनावरील महिलांचा दैनंदिन पाणी भरण्याचा प्रसंग शिल्पकाराने रेखाटला आहे.

२. दुसऱ्या शिल्पात खांद्यावर कावड घेतलेल्या पुरूषाचे शिल्पांकन आहे. या शिल्पातही शिल्पकाराने दैनंदिन जीवनातील पाण्याचे महत्व स्पष्ट केले आहे.

३. तिसऱ्या शिल्पात मोरांची जोडी आहे. मोरांचा पिसारा फुललेला दाखविला आहे. सुबकरित्या हे शिल्प कोरले आहे. या दोन मोरांनी गळ्यात गळा घातलेला आहे.

४. चौथ्या शिल्पात दोन व्यक्ती परस्परांशी भिडलेल्या दाखविल्या आहेत. कुस्तीदृश्य अविर्भाव या शिल्पात दिसतो. बाजूला असणाऱ्या शस्त्रावरून दोन वीरांमध्ये चाललेला हा द्वंद्वयुद्ध प्रसंग असावा असे वाटते. काही अभ्यासकांच्या मते हे वाली - सुग्रीव युद्धाचे शिल्पांकन आहे.[१७]

५. पाचवे शिल्प हे पुष्प शिल्प आहे. यात कमळ पुष्पाच्या पाकळ्या कोरल्या आहेत.

निष्कर्ष

अजिंक्यतारा हा शिलाहार, बहामनी, आदिलशाही, मराठा, इंग्रज या सत्ताधिशांच्या राजवटीचा साक्षीदार आहे. या किल्ल्यावर सर्व राजवटीत धामधुमीचे वातावरण होते. हा किल्ला अनेकवेळा सरहद्दीवरचा किल्ला म्हणूनही महत्वाचा ठरला. असे असले तरीही या गडावर भारतीय शिल्पकला थोड्याफार प्रमाणात का होईना टिकविण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

१) गडावरील सर्वच शिल्पांकन प्राचीन भारतातील मंदिरावरील शिल्पाइतके सुबक, फारसे मनोवेधक नसले तरीही त्यातून तत्कालीन लोकजीवनात दिसणारे प्राणी दर्शन महत्वाचे आहे. याशिल्पामुळे तत्कालिन लोकजीवनातील प्राणी पक्षी प्रेमावर प्रकाश टाकता येतो.

२) गडाचा दरवाजा व जोत्यावरील शिल्पेही उठावदार आहेत. आजही ही शिल्पे ऊन, वारा, पाऊस झेलत आपला उठावदारपणा शेकडो वर्षे टिकवून आहेत.

३) अजिंक्यतारा किल्ल्यावरची शिल्पे ही एकाच काळात कोरलेली दिसत नाहीत. महादरवाजावरील दोन शरभ शिल्पे, मानवरूपी गरूड व नाग शिल्प हे सुरूवातीच्या कालखंडातील दिसतात. ही चारही शिल्पे शिल्पशास्त्रानुसार सुबक वाटतात.

४) जोत्यावरील अनेक शिल्पात स्थानिक तत्कालिन लोकजीवनाचे दर्शन घडते. लढाई, द्वंद्वयुद्ध यासोबत लोकजीवनातील ताक घुसळणारी स्त्री, पाण्याचा माठ घेतलेली

महिला, कावड वाहणारा पाणक्या या शिल्पातून पाण्याचे महत्व त्याकाळातही होते हे स्पष्ट होते.

५) हातावर पोपट धरणारी सुरसुंदरी, पाण्याच्या माठाजवळ आलेला कावळा सदृश्य पक्षी यावरून मानवी जीवन व पक्षी यांचे संबंध दाखविण्याचा प्रयत्न शिल्पकाराने केला आहे.

६) दरवाजा व कमानीवर असणाऱ्या शिल्पातील हत्ती, गरूड व नाग या शिल्पातून तत्कालिन मानव व प्राणी जीवनाचा संबंध अधोरेखित होतो.

७) आजवर किल्ल्यावरच्या राजकिय घडामोडीचा आणि स्थापत्याचा अभ्यास झालेला दिसतो मात्र शिल्पकला दुर्लक्षित राहीली आहे. अजिंक्यतारा किल्ल्यावरील शिल्पासारखी शिल्पे महाराष्ट्रातील अनेक गडावर आहेत. मात्र या शिल्पातून दिसणारे प्राणी व पक्षी जीवन हे त्याचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील किल्ल्यावरच्या अन्य प्राणी व पक्षी शिल्पांचा अभ्यास व संशोधन महत्वाचे आहे.

संदर्भ

१. तेंडुलकर महेश (२०११), *"गड मंदिरावरील द्वारशिल्प"*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. ७
२. ढेरे रा. चि. (२०११), *"संपादक रामचंद्रपंत अमात्य प्रणित स्वराज्य निती"*, पद्मगंगा प्रकाशन, पुणे, पृ. ९६
३. तेंडुलकर महेश (२०११), *"गड मंदिरावरील द्वारशिल्प "*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. ७
४. तेंडुलकर महेश (२०१०), *"किल्ले अजिंक्यतारा - वासोटा"*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. ८
५. पाठक अरूणचंद्र (कार्यकारी संपादक) (१९९९), *"महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर"*, सातारा जिल्हा मराठी आवृत्ती , पृ. ८९४
६. कित्ता पृ. ८९५
७. कित्ता पृ. ८९५, ८९६
८. घाणेकर प्र. के. (२०११), *"साद सह्याद्रीची भटकंती किल्ल्याची"*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. १७
९. भोसले प्रविण (२००९), *"शिवदुर्ग यात्रा शिवनेरी ते रायगड"*, नरसिंह पब्लिकेशन, सांगली.
१०. चिले भगवान (२००९), *"दुर्ग संपदा महाराष्ट्राची"*, शिवस्पर्श प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. १६
११. तेंडुलकर महेश (२०१०), *"किल्ले अजिंक्यतारा - वासोटा"*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. ९, १०.
१२. कित्ता, पृ. ९, १०.
१३. तेंडुलकर महेश (२०११), *"गड मंदिरावरील द्वारशिल्पे"*, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, पृ. १०.
१४. कित्ता पृ. २५.
१५. कित्ता पृ. ९
१६. देगुलकर गो. ब. (२००४), *"सुरसुंदरी"*, प्रकाशक भारतीय विद्या भवन, पुणे, पृ. २५
१७. चिले भगवान (२००९), *"दुर्ग संपदा महाराष्ट्राची"*, शिवस्पर्श प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ.

❑❑❑

सोनवडीच्या भैरवनाथ मंदिरातील वीरगळाचा अभ्यास

गौतम काटकर **कु. नम्रता पिंपळे**

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग, **बी. ए. तृतीय वर्ष, इतिहास विभाग,**

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

भारताच्या प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास संशोधनाची जी अनेक साधने उपलब्ध आहेत, यामध्ये चित्रमय स्मृती शिल्प म्हणजेच 'विरगळ' याचाही समावेश होतो. "एखाद्या शूर वीरास कोणत्या कारणास्तव वीरगती प्राप्त झाली आहे, त्याचे चित्रण ज्या शिळेवर शिल्पांकीत केले जाते त्या शिळेस विरगळ असे म्हणतात." इंग्रजीत त्याला हिरोस्टोन म्हणून संबोधले जाते. तर भारतात उत्तरेकडे विरब्रम्ह, दक्षिणेकडे कानडीत कल्लू तर केरळात तर्रा असे म्हटले जाते. वीरगळावर यापूर्वी अनेकांनी लिहीले असून त्याद्वारे वीरगळांच्या विविध पैलूंवर प्रकाशझोत टाकण्यात आला आहे.[१] विरगळ इतिहास अभ्यासाचे एक महत्वाचे साधन ठरते. साधारणता वीरगळांचा कालखंड हा इ. स. १२ वे ते इ. स. १५ वे शतक असा ठरतो. ज्या शूरास वीरमरण प्राप्त होते त्याच्या प्रित्यर्थ अशा स्मारक शीळा उभ्या करण्याची पद्धत भारतात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती.[२] तथापी विरगळ ही संज्ञा एका दगडी शिळेसाठी वापरली जात असून त्या दगडी शिळेची रचना विशिष्ट पद्धतीने केली जाई. विरगळ बहुतांशी तीन ते चार कप्प्यांचे असते. तळाशी युद्ध प्रसंग किंवा विरगळ निर्मितीच्या कारण परंपरांचा देखावा कोरलेला असतो. युद्ध प्रसंग, पशु रक्षण प्रसंग दाखविलेले असतात. परमेश्वर म्हणजे बहुतेक वेळी शिवलिंगच असते. सती पद्धत दर्शविणारी विरगळ मात्र वेगळीच असतात. दगडी शिळेवर स्त्रीचा हात काटकोनात कोरून त्याच्यावर दोन लहान मानवी आकृती कोरलेल्या असतात. वीरगळ ही मुकी म्हणजे काही न लिहीलेलीच जास्त करून असतात.[३]

एकूणच, प्रस्तुत शोधनिबंधात सातारा जिल्ह्यातील सोनवडीच्या भैरवनाथ मंदिराच्या आवारातील वीरगळावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. सोनवडी हे गाव सातारा शहराच्या पश्चिमेस सज्जनगड किल्ल्याच्या पूर्व पायथ्याशी आहे. सातारा ते सोनवडी हे अंतर १३ कि. मी. आहे. उरमोडी नदीच्या दक्षिण बाजूस व कारहिरा नदीच्या काठावर वसलेले आहे. गावाच्या पूर्व बाजूस कारहिरा नदीच्या पश्चिम काठावर भैरवनाथ मंदिर आहे. मंदिराचे मुख्य प्रवेशद्वार दक्षिणेला आहे. या मंदिराच्या मागील बाजूस असलेल्या दरवाज्याच्या पायरी जवळ दोन वीरगळ प्रतिमा आहेत. एक प्रतिमा उत्तर बाजूस व दुसरी दक्षिण बाजूस आहे. उत्तर बाजूचा वीरगळ हा पूर्ण वीरगळ प्रकारातील असून दक्षिण बाजूचा वीरगळ हा तुटलेला वीरगळ आहे. त्याचा

तुटलेला अर्धा भाग मंदीर परिसरात सापडत नाही. त्यामुळे प्रस्तुत निबंधात उत्तर बाजूच्या पूर्ण असलेल्या वीरगळाचे विवेचन मांडण्यात आले आहे.

उत्तर बाजूचा वीरगळ व वर्णन: हा वीरगळ मंदीराच्या उत्तर बाजूच्या दरवाजासमोर पूर्व बाजूकडे तोंड करून उभा करण्यात आला आहे. वीरगळ जमिनीत थोडा पुरला असून जमिनीच्या वर याची पूर्ण उंची चार फूट १६ इंच आहे. हा वीरगळ चार टप्प्यांचा आहे. सर्वात खालचा टप्पा हा ८ इंच आहे, या टप्प्यात दोन वीर आपसात भिडण्याच्या तयारीत आहेत. या विरांच्या हातात धनुष्यबाण, भाला आणि तलवार अशी शस्त्रे आहेत. ही लढाईची प्रारंभीची अवस्था आहे. खालून दुसरा टप्पा ९ इंच उंचीचा आहे. या टप्प्यात तीन वीर आहेत. यातील दोन वीर आता प्रत्यक्षात लढाई करीत आहेत. तर तिसरा वीर हा मागे ढाल तलवार घेऊन उभा आहे. लढाई करणाऱ्या दोन्ही वीरांच्या हातात धनुष्य बाणासारखे शस्त्र आहे. खालून तीसऱ्या टप्प्याची उंची ९ इंच आहे. या टप्प्यातील शिल्पात वीर जखमी झाल्यानंतर आलाप करणाऱ्या पाच स्त्रीया आहेत. यातील मध्यभागी असणारी स्त्री प्रमुख दिसते. वीरगळाचा पहिला म्हणजे खालून शेवटचा टप्पा हा ८ इंच उंचीचा आहे. या टप्प्यातील शिल्पात वीरास वीरगती प्राप्त झाल्यानंतर मोक्षप्राप्ती किंवा स्वर्गवासाची तयारी सुरू असल्याचे चित्र आहे. यात दोन स्त्रिया या शंकराच्या पिंडीची पुजा करीत आहेत. या शिल्पाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे शंकराच्या पिंडीखाली नंदी शिल्प आहे. या शिल्पानंतरचा भाग वीरगळाचा सर्वात वरचा भाग आहे. तो निमुळता होत गेला आहे. या भागाची उंची १२ इंच आहे. यामध्ये कोणतीही कलाकृती कोरण्यात आलेली नाही.[४]

सोनवडी गावातील हा वीरगळ गावाच्या किंवा गोधनाच्या रक्षणासाठी वीरगती प्राप्त केलेल्या वीराचा आहे. वीरगळ सामान्यता मंदिराच्या जवळ असतात किंवा गावाच्या मध्यभागी असतात. परंतु सोनवडीचा वीरगळ हा गावाच्या पुर्वेस असलेल्या भैरवनाथ मंदिरात आहे. सुमारे एक हजार वर्षाचा इतिहास असलेला हा वीरगळ गावाचा ऐतिहासिक ठेवा आहे. त्यामुळे त्याचे जतन करणे आवश्यक आहे. सोनवडीच्या वीरगळातील वीरांची शिल्पे ही उठाव प्रकारातील आहेत. या वीरगळाचे महत्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे वीरगळाच्या सर्वात वरच्या टप्प्यातील पिंडीच्या खालच्या बाजूस असलेले बैठी नंदी शिल्प होय. आज वीरगळ या ऐतिहासिक वास्तू शिल्पाबद्दल अनास्था असल्याने हा ठेवा आपण जपला पाहिजे. इतिहासाचा अभ्यास करताना स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास महत्वाचा आहे. यातून गावाच्या इतिहासावर प्रकाश पडतो. त्यामुळे गावातील मंदिर, दर्गा, सती शिळा, वीरगळ यांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

सदरील संशोधनातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

१. ऐतिहासिक ठेवा म्हणून प्रत्येक गावातील वीरगळाचे जतन केले पाहिजे.

२. वीरगळ हे त्या गावातील वीराचे स्मारक असल्याने त्याचा अभ्यास झाला पहिजे.
३. वीरगळ शिल्प घडविण्यातील विविधतता हा ही अभ्यासाचा विषय आहे.
४. वीरगळ शिल्पातील शिल्पांची विविधतता हा ही अभ्यासाचा विषय आहे.
५. वीरगळ शिल्पातील पशु शिल्पे सुद्धा स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहेत.
६. या शिल्पांच्या अभ्यासातून त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय घटनांवर प्रकाश टाकण्यात येतो.
७. स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास म्हणून वीरगळाचा अभ्यास महत्वाचा आहे.

संदर्भ

१. टेटविलकर सदाशिव (२००९), *"विखुरलेल्या इतिहास खुणा"*, श्रीकृपा प्रकाशन, नवी मुंबई, पृ. १२३.
२. त्रैमासिक (२०१२), *"भारतीय इतिहास आणि संस्कृती"*, एप्रिल - जून २०१२, पृ. ३७
३. उपरोक्त पृष्ठ क्रं. ३७
४. सोनवडी येथील वीरगळाची प्रत्यक्ष पाहणी दिनांक. ७ फेब्रुवारी २०१६.

❑❑❑

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची सद्यस्थिती आणि उपाय

डॉ. विजय पवार
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

समाजातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांचा विकास या भूमिकेतून भारतात नागरी सहकारी बँकांची सुरूवात सन १८०९ मध्ये झाली. सन १८३५ ते १८५५ या कालखंडात जर्मनीत 'शुल्झ' व इटली येथे 'लुइगी लुझारी' यांनी स्थापन केलेल्या नागरी सहकारी बँका यशस्वी ठरल्याने भारतातील विचारवंतांना मध्यम वर्गाच्या पतपुरवठयाची गरज भागवण्याच्या क्षमता नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांमध्ये आहे याची जाणीव झाली. याच जाणीवेतून बडोदा येथील काही मध्यम वर्गीय मंडळींनी विठ्ठल लक्ष्मण कवठेकर यांचे नेतृत्व स्विकारून ५ फेब्रुवारी १८८९ रोजी परस्परसहायक संस्थेची स्थापना केली. प्रत्यक्षात मात्र १९०४ च्या सहकारी कायद्याने ही संस्था रजिस्टर करण्यात आली. पुर्वीच्या मद्रास राज्यात कांजीवरम येथे देशातील पहिल्या नागरी सहकारी बँकींगची नोंदणी सन १९०४ मध्ये झाली. त्यानंतर ऑक्टोबर १९०५ मध्ये कर्नाटकातील धारवाड येथे "बेंटेगीरी सहकारी पतपुरवठा सोसायटी" आणि डिसेंबर १९०५ मध्ये बंगलोर येथे "बंगलोर सिटी को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी" अशा दोन संस्था स्थापन झाल्या. प्रारंभीच्या काळात नागरी सहकारी बँकांनी फारशी प्रगती केलेली आढळत नाही. परंतु समाजातील मध्यम व उच्च वर्गीयांच्या दृष्टीने या बँका उपयुक्त कार्य करू शकतील असे सन १९१५ च्या मॅग्लेगन कमिटीने प्रतिपादन केले होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळापर्यंत या बँकांच्या कार्याला खऱ्या अर्थाने चालना व वेग मिळाला नाही. ब्रिटीश शासनाने इंडियन सेंट्रल बँकिंग इनक्वायरी कमिटी (१९३१), सरल बँकिंग इन्क्वायरी कमिटी (१९५०), रिझर्व्ह बँक सर्वेक्षण (१९५८-५९), स्टडी ग्रुप ऑन क्रेडिट को ऑन इन दी नॉन ॲग्रिकल्चरल सेक्टर (१९६३) अशा विविध समित्या व अभ्यासमंडळे नेमून नागरी सहकारी बँकांच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले. एकूणच महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची सदस्यस्थिती काय आहे व त्यातील कमतरता कमी करण्यासाठी काय करता येईल याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घेतला आहे.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची सद्यस्थिती

महाराष्ट्राच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान अत्यंत महत्वाचे राहिलेले आहे. महाराष्ट्रातील या बँकांचा विकास हा अलिकडील ५० वर्षातील आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला सुरूवात सन १९०४ च्या सहकारी पतपुरवठा विषयक कायद्याने झाली. परंतु महाराष्ट्र सहकारी कायदा सन १९६० च्या कायद्यानुसार महाराष्ट्रातील सर्व सहकारी सोसायटी नोंदणीकृत झाल्या. मार्च २०१० च्या शेवटी देशाच्या एकूण शाखेपैकी जवळपास ६० टक्के आणि ८५ टक्के ए. टी. एम. काऊंटर महाराष्ट्रात आहेत. देशाच्या एकूण बँकींग व्यवसायात महाराष्ट्राचा हिस्सा ६० टक्के इतका आहे.

तक्ता क्रमांक. १

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या (रक्कम कोटीमध्ये)

वर्ष	बँकांची संख्या	ठेवी	कर्जे
२००६	६१६	७८२८०	७०३७९
२००७	६२२	N.A.	N.A.
२००८	६०९	९०२६३	५८३३९
२००९	५८३	९६२४९	६०६३४
२०१०	५८०	११४८२०	६९०८७

Source: RBI Bulletin of Various issues

Note : N.A. = Not Avalable

तक्ता क्रमांक १ वरून असे दिसते की, महाराष्ट्रातील सर्व नागरी सहकारी बँकांच्या संख्येत घट घडून आली असली तरी बँकांची ठेवी गोळा करण्याची क्षमता वाढली आहे मात्र बँकांनी कर्जे देताना घेतलेल्या सावधगीरीमुळे बँकांनी वाटलेल्या कर्जाचे प्रमाण कमी झालेले आहे. सन १९९१ च्या आर्थिक सुधारणापुर्वीच्या कालखंडाचा विचार केल्यास बँकांच्या संख्येत, ठेवी व कर्जे देणाऱ्या वाढीचा वेग मंद होता. सन १९९१ च्या नरसिंहन समितीच्या शिफारशीनंतर बँकींग क्षेत्रात मोठे बदल घडून आले. विशेषता नागरी सहकारी बँकांनी कर्जे देताना घरबांधणी, लघु व कुटीर उद्योग, व्यवसायिक व इतर किरकोळ व्यापाऱ्यांना प्राधान्य दिले आहे.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची वर्गनिहाय संख्या

नागरी सहकारी बँकांचा दर्जा अ, ब, क, ड, पद्धतीचा केला आहे. 'अ' दर्जाच्या नागरी सहकारी बँकांना लाभांषाचे वाटप करता येते, 'ब' दर्जाच्या नागरी सहकारी बँकांना आर. बी. आय. च्या पूर्व परवानगीने लाभांषाचे वाटप करता येईल.

परंतु 'क' आणि 'ड' दर्जाच्या नागरी सहकारी बँकांना लाभांष वाटप करता येत नाही. त्यामुळे नागरी सहकारी बँकांपुढे मोठे आव्हान उभे राहिले आहे.

तक्ता क्रमांक. २

महाराष्ट्रातील वर्गनिहाय नागरी सहकारी बँकांची संख्या

वर्ष	अ	ब	क	ड	एकूण
२००६	२२६	१७३	१२७	१०४	६१६
२००७	१३४	२५४	११५	११९	६२२
२००८	२०१	१९१	१०१	११९	६०९
२००९	२५७	१४०	१०३	८३	५८३
२०१०	२७५	१२९	८८	६५	५५७

Source: RBI Bulletin of Various issues

नागरी सहकारी बँकांचे विलिनीकरण

नागरी सहकारी बँकांचे सबलीकरण आणि आर्थिकदृष्ट्या सबल नसणाऱ्या बँका या एकदम बंद करण्याऐवजी दुसऱ्या सशक्त आर्थिक स्थिती असणाऱ्या एखाद्या बँकेत विलीनीकरण करून नागरी सहकारी बँकांना दिशादर्शक करण्याच्या उद्देशाने आर. बी. आय. ने २ फेब्रुवारी २००५ रोजी याबाबत दिशादर्शक निर्देश प्रकाशित केले. सहकारी बँकाकरीता बँकींग रेग्युलेशन ॲक्ट १९४९ मधील विलीनीकरणाचे अधिकार आर. बी. आय. ला असल्याने त्याची तरतूद प्रत्येक राज्याच्या कायद्यात करावी असे सांगितले. ज्या नागरी सहकारी बँका कमकुवत म्हणजे अशक्त व आजारी आहेत. त्या विलिनीकरणाच्या स्तरापर्यंत पोहचल्या आहेत; परंतु भाग भांडवल पर्याप्त प्रमाण, उत्पन्न संकल्पना व तरतुदीचे निकष, बँकेच्या जिंदगीचे स्वनिधीशी असणारे प्रमाण (सी.आर.ए.आर.), ॲसेटलायबिलिटी मॅनेजमेंट, कार्पोरेट गव्हर्नस, बँकींग रिक्स मॅनेजमेंट, पारदर्शकता, आणि नफा क्षमता वरील संदर्भात नियंत्रक म्हणून आर. बी. आय. ने किंवा सहकारी खाते यांनी जे निकष दिले आहेत. त्याकडे कानाडोळा करून संचालकांनी स्वार्थी बुद्धीने मनमानी कारभार करून अडचणीत आणले आहे. चांगल्या चालू शकणाऱ्या बँकांना डबघाईस आणून त्यांना कमकुवत केले आहे. विलीनीकरण किंवा लिक्वीडेशनचे संकट उभे केले आहे.

तक्ता क्रमांक. ३

महाराष्ट्रात विलीनीकरण झालेल्या नागरी सहकारी बँकेची संख्या

वर्ष	विलीनीकरण झालेल्या नागरी सहकारी बँका
२००४-०५	१
२००५-०६	५
२००६-०७	६
२००७-०८	११
२००८-०९	६
२००९-१०	१०

Source : RBI Bulletin of Various issues

जागतिकीकरण आणि नागरी सहकारी बँकासमोरील आव्हाने

सन १९९१ साली भारताने नविन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीतून मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या प्रक्रियेला सुरूवात केली. यामध्ये जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण आणि स्पर्धात्मकता इ. धोरणांच्या अंमलबजावणीमुळे विविध क्षेत्रात सुरू झालेल्या खुल्या स्पर्धेचा परिणाम देशातील सहकारी क्षेत्रावर झाला आहे. यामुळे नागरी सहकारी बँका धोक्यात आल्या आहेत. राज्य सरकारने सहकार कायदे आणि आर. बी. आय. चे नियंत्रण या नियंत्रीत वातावरणातून मुक्त वातावरणात बँकींग व्यवहार करताना नागरी सहकारी बँकांना विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. जसे बँकींग क्षेत्रातील विविध स्तरावरील जिवघेण्या स्पर्धा, बँकींग क्षेत्रातील व्यवहारातून वाढत चाललेला प्रशासकीय खर्च, ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी वाढलेला प्रशासकीय खर्च, मोठी कर्ज वितरण करताना आवश्यक त्या बाबींची दक्षता न घेतल्यामुळे निर्माण होत असलेल्या वाढत्या थकबाकीची समस्या, वाढत्या थकबाकीमुळे करावी लागणारी बुडीत कर्जाची जादा तरतूद, बँकांच्या एकूण व निव्वळ नफ्याचे घटते प्रमाण, बँकांच्या संचालक मंडळींनी कर्ज वाटप करताना दक्षता न घेतल्यामुळे दिलेले अनुत्पादक कर्जे व त्यांचे वाढते प्रमाण, एन. पी. ए. चे वाढते प्रमाण, अपुरे भांडवल व वर्षानुवर्षे तोटा इ. समस्यांना महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांना सामोरे जावे लागत आहे. सहकारी चळवळ अधिक प्रभावी करण्यासाठी सहकारी बँकांनी आपल्या दोषांचा विचार केला पाहिजे. परस्पर मतभेद, गैरव्यवस्थापन, व्यावसायिक गोपनियतेचा अभाव, अकार्यक्षम स्पर्धा, प्रशिक्षणाचा अभाव, घराणेशाही, स्वार्थ, संपत्तीचा मोह, भ्रष्टाचार या दोषापासून दूर जावून नागरी सहकारी बँकांनी कार्य केल्यास सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनात आशेचा किरण निर्माण होईल व तसे झाल्यास नागरी सहकारी बँकांना भवितव्य उज्वल आहे.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांचे भवितव्य

सध्या जागतिकीकरणाचे युग आहे. आर्थिक क्षेत्रात सध्या आमुलाग्र बदल होत आहेत. सहकार क्षेत्राच्या विकासासाठी शासनाने सहकारी कायद्यात अनेक बदल सुचविले आहेत. त्यामुळे नागरी सहकारी बँकांच्या कामकाजात सुधारणांची प्रक्रिया सातत्याने सुरू आहे. देशात असणाऱ्या २४०५ नागरी सहकारी बँकांपैकी ७५ टक्के नागरी सहकारी बँका या केवळ गुजरात, कर्नाटक, महाराष्ट्र व तमिळनाडू या चार राज्यांमध्ये आहेत. या चार राज्यातील नागरी सहकारी बँकांत देशातील एकूण नागरी सहकारी बँकांच्या ठेवी पैकी ८५ टक्के रक्कम संकलित केलेल्या आहेत. तर महाराष्ट्रात एकूण ५८० नागरी सहकारी बँका असून त्यांच्या शाखांची संख्या ४१३० एवढी आहे.

धोरणात्मक उपाययोजना

१. **निकोप स्पर्धा:** महाराष्ट्रात आपदग्रस्त बँकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असून या पार्श्वभूमीवर आपदग्रस्त बँकांना जीवदान देण्याच्या उद्देशाने अशा बँकांच्या पुनरूज्जीवनासाठी केवळ एक प्रशासकाऐवजी तज्ज्ञ प्रशासकांच्या गटाकडे किंवा एखाद्या सक्षम नागरी सहकारी बँकांकडे सोपवाव्यात. मात्र या बँकांनी आपदग्रस्त बँकांचे केवळ व्यवस्थापन पहावे. परंतु केवळ नागरी सहकारी बँका सुधारणे पुरेसे नाही त्यात अधिक वाढ, प्रगत व विकास होत गेला पाहिजे. यासाठी आहे त्या विकासात समाधान न मानता अधिकाधिक विकास करण्याची जिद्द ठेवली पाहिजे.

२. **सेवक वर्गास प्रशिक्षण:** बँकेतील विकासाची गती वाढविण्यासाठी बँकेतील सेवकांची व्यक्तिगत प्रगती अपेक्षीत आहे. मनुष्यबळ विकासासाठी संस्थेचे वातावरण हे परस्पर सुसंवाद साधणारे, कर्मचाऱ्याला प्रोत्साहित करणारे व त्यांच्यातील गुणांच्या विकासाला वाव देणारे असावे. यासाठी कर्मचाऱ्यांनी क्वालिटी सर्कल स्थापन केले पाहिजे. त्यातून सेवा सुधारणा वाढून परस्पर जिव्हाळा निर्माण होण्यास मदत होते. यासाठी प्रशिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे.

३. **गतीमान प्रशासन:** प्रशासनात गतिमानता येण्यासाठी नियोजनाप्रमाणेच नियंत्रणाचीही नितांत जरूरी आहे. केलेल्या विकासात सातत्य राहिले पाहिजे. इतकेच नव्हे तर ते चढत्या क्रमाने वाढत जाणारे असायला हवे. सहकारी बँकांची कार्यक्षमता व कुशलता वाढविण्यासाठी कर्मचाऱ्यांनी अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला पाहिजे. लोकांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी कार्यक्षम, प्रामाणिक, सातत्यपूर्ण आणि शास्त्रशुध्द पद्धतीचा वापर केला पाहिजे.

४. **कर्जवाटप व कार्यात सुधारणा:** बँकेत येणाऱ्या ठेवींचा कर्जवितरण व गुंतवणूकीसाठी विना विलंब विनियोग व्हायला पाहिजे. तसेच बँकेने मंजूर केलेल्या कर्जवितरणानंतर कर्जाचा योग्य विनियोग होतो की नाही यावर नियंत्रण हवे. दिलेल्या कर्जाचा योग्य वापर व त्यातून कर्जाची नियमितपणे परतफेड शक्य होईल. थकबाकी कमी राहून एन. पी. ए. च्या संकटाला सामोरे जावे लागणार नाही. परिणामी कर्जव्यवहारांना गतिमानता मिळेल. जुन्या व नव्या कर्जाची वसुली ज्या गतीने होईल, तितकी त्या बँकांची गतीमानता वाढेल.

५. **तज्ज्ञ प्रशासकीय मंडळाची नियुक्ती:** बँकांचा तोटा मोठा असून तो कमीत कमी करण्यासाठी व ठेवीदारांच्या हिताचे रक्षण करण्यासाठी तज्ज्ञ प्रशासकीय मंडळाची नियुक्ती करावी. यात ठेवीदारांचे प्रतिनिधी, बँकींग क्षेत्रातील अनुभवी लोक यांचा समावेश असावा अशी अपेक्षा आहे.

६. **कार्यक्षम लेखापरिक्षण:** सहकार खात्याने नागरी सहकारी बँकेवर लेखा परिक्षणासाठी जे लेखापरिक्षक नेमले जातील त्यांची पूर्ण चाचपणी करूनच

नेमावे. विविध बँकांवर नेमलेले दोषी लेखापरिक्षक यांची नावे पॅनेलवरून काढून टाकावीत.

७. **नवीन कर्जयोजना:** आपल्या अनुत्पादित कर्जाचे प्रमाण घटविण्यासाठी विविध उपक्रमाद्वारे नवनविन कर्जाच्या योजना आखून कर्जे वाटली पाहिजे. अर्थात यात किती बँकांना यश मिळेल हे अजून स्पष्ट झालेले नाही.

वरील सर्व पार्श्वभूमीचा विचार करता असे दिसून येते की, अलिकडील काही वर्षात महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या संख्येत घट झाली असली तरी ठेवी गोळा करण्यात बँकांनी चांगले यश मिळविले आहे. बँकेच्या विकासात गतिमानता येण्यासाठी नियोजनबध्द, कालबध्द उद्दिष्ट्ये समोर ठेवली पाहिजेत. तरच बँकांच्या प्रगतीस स्थैर्य निर्माण होईल. यांच्या पूर्ततेसाठी बँकांनी आपल्या संचालक मंडळामध्ये प्रशिक्षित तज्ज्ञ, चाटर्ड अकौंटंट यांचा समावेश स्विकृत संचालक म्हणून केला पाहिजे.

संदर्भ

१. आर. बी. आय. २००६-०७, २००७-०८, २००८-०९ *"रिपोर्ट ऑन ट्रेड ॲन्ड प्रोसेस ऑफ बँकींग इन इंडिया"*.

२. सहकारी महाराष्ट्र २००६, २००७, २००८, २००९ चे अंक.

३. योजना मासीक २००५, २००६, २००९.

४. सहकारी शतक महोत्सव सांगता समारंभ स्मरणिका २००५.

५. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात २००५

६. सहकार विश्व विविध अंक.

७. कराडे जगन (२००८) *"जागतिकीकरण आणि भारतासमोरील आव्हाने"*, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

८. रायखेलकर, डांगे (१९८९) *"सहकार तत्वे आणि व्यवहार १९८९"*, मेहता प्रकाशन, पुणे.

९. महाराष्ट्राचे आर्थिक सर्वेक्षण २००६-०७ ते २०११-१२.

❑❑❑

सहकारी चळवळीची शताब्दी : मागोवा व भवितव्य

राजेंद्र घाडगे

सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

सहकार या संकल्पनेचा शब्दश: अर्थ परस्पर सहकार्य करणे, एकमेकांस मदत करणे किंवा सर्वाच्या हितासाठी संघटित व एकत्रित काम करणे असा आहे. या दृष्टीने सहकाराची संकल्पना मानवी इतिहासाइतकीच जुनी आहे. एकत्रित काम करण्याची, राहण्याची, एकमेकांच्या सुखदु:खात सहभागी होण्याची मानवी प्रवृत्ती सहज व नैसर्गिक आहे. सामुहिक प्रयत्नातून स्वहित साधण्याची कल्पना ही सहकाराची उपजत प्रेरणा आहे. 'ई. एस. बोगार्डस्' यांच्या मते, समाजगटाची जडणघडण ही सहकारी स्वरूपातील प्रतिक्रियांचीच निष्पत्ती आहे. मुंग्या, मधमाशा यासारख्या प्राण्यांचे जीवन म्हणजे स्वाभाविक व उत्स्फुर्त सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. थोडक्यात, मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक प्रगतीची प्रमुख प्रेरणा व कारण त्यांची सहकारी प्रवृत्ती आहे असे म्हणता येईल.

सहकाराचा उगम

भारतात सन १९०४ च्या सहकारी पतपुरवठा विषयक कायद्याने सहकारी चळवळीचा पाया घातला. या कायद्याचा उद्देश शेतकऱ्यांची सावकाराच्या पाशातून मुक्तता करणे हा होता; परंतु आधुनिक सहकारी चळवळीचे जन्मस्थान म्हणून जर्मनीकडे पाहिले जाते. 'रायफेझन' यांनी जर्मनीमध्ये सहकारी चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली. इंग्लंडमध्ये देखील याच सुमारात आधुनिक सहकारी चळवळीचा पाया घातला. सन १८४४ मध्ये रॉश्डेल येथे २८ विणकऱ्यांनी एकत्रित येवून 'रॉश्डेल सहकारी संस्था' स्थापन केली. इंग्लंड, जर्मनी या देशात सहकारी चळवळीला १५० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. तर भारतात सहकारी चळवळीचा शतकोत्सव नुकताच साजरा झाला आहे.

सहकार्याने काम करणे ही भारतीयांसाठी नविन गोष्ट नाही. आपली कुटुंब व्यवस्था परस्पर सहकार्यावरच आधारलेली आहे. ब्रिटीश राजवटीपूर्वी भारतीय खेड्यांची रचना व व्यवस्था सहकारावरच आधारलेली होती. खेड्यातील सर्व व्यवहार परस्पर सहकार्यानेच चालत. गावाकडे कुणाकडेही लग्न असो किंवा कार्यक्रम सर्व गावची जबाबदारी समजली जाई. परंतु ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर भारतीय खेड्यातील ही व्यवस्था हळूहळू नष्ट होवू लागली. "सहकार म्हणजे परस्पर सहकार्य व स्वावलंबनाने कार्य करणारी संघटना होय." गरीब लोकांना व देशाला वरदान ठरलेली संघटना म्हणजे सहकार होय. सहकारी संस्थेस सभासदत्व ऐच्छिक

असते. 'एक व्यक्ती एक मत' हे तत्व असते. एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरू सुपंथ ही जीवनप्रणाली, स्वावलंबन व परस्पर सहकार्य हा सहकारी चळवळीचा आत्मा आहे. सहकार व्यवस्थेने सदस्यांचेच नव्हे तर एकंदर समाजाचे कल्याण व्हावे ही अपेक्षा आहे.

भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासाचे टप्पे

पहिला कालखंड (सन १८५० ते १९०४)

या काळात भारतीय शेतकऱ्यांची परिस्थिती किती खालावलेली होती व त्यांचा कर्जबाजारीपणा किती वाढलेला होता त्याचे ओझरते चित्र सांगताना सन १९०१ च्या दुष्काळी कमिशनने आपल्या अहवालात म्हटले आहे की, मुंबई प्रांतातील १/४ शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी सोडाव्या लागल्या. तर १/५ पेक्षा कमी शेतकरी कर्जविरहित असून उरलेले शेतकरी कमी जास्त प्रमाणात कर्जबाजारीच आहेत. या संदर्भात बोलताना रॉयल कमिशन ऑफ अँग्रीकल्चरने म्हटले आहे की, "भारतीय शेतकरी हा कर्जात जन्माला येतो, कर्जात वाढतो व कर्जातच मरण पावतो." शेतकरी व कर्ज यांची सांगड जवळजवळ १०० वर्षापेक्षा जास्त काळाची आहे. याची कारणे ब्रिटीश राजसत्तेत दिसतात. ब्रिटीशांनी या देशात राजसत्तेबरोबर जे आर्थिक धोरण आणले त्याचे फार मोठे परिणाम या देशाला भोगावे लागले. ग्रामीण व स्थानिक उद्योगधंदे बंद पडू लागले. त्यातील बेकार लोक शेतीकडे वळल्याने शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढला. सन १८७० नंतर देशाला दुष्काळाचे जबरदस्त तडाखे बसले. दुष्काळात शेतकऱ्यांसाठी सन १८८३ व सन १८८४ साली अनुक्रमे जमीन सुधारणा कायदा व शेतकरी कर्ज कायदा पास करून शेतकऱ्यांना दीर्घ व अल्पमुदतीची कर्जे तगाई रूपाने देण्याची व्यवस्था केली; परंतु या दोन्ही कायद्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. याच काळात इतर देशात सहकारी चळवळीमार्फत आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या लोकांचे प्रश्न सोडविले जावू शकतात असा विश्वास निर्माण झाला होता. इंग्लंडमध्ये रॉबर्ट ओवेन, किंग, थॉमसन व ख्रिश्चन सोशॅलिस्ट यांनी कामगारांचे व ग्राहकांचे प्रश्न सहकारी चळवळीद्वारे सोडविण्यात यश मिळविले होते तर जर्मनमध्ये रायफेझन, शुल्झ, डेलिट्स हे शेतकऱ्यांचे व इतर कारागीरांचे प्रश्न सोडविण्यात यशस्वी झाले होते.

पाश्चिमात्य देशातील क्रांतीचे परिणाम आपल्या देशात कमी अधिक प्रमाणात होत होते. महात्मा फुले यांनी इतर सामाजिक कार्याबरोबरच शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे सरकारचे लक्ष वेधले. सन १८७२ च्या दुष्काळानंतर न्यायमूर्ती रानडे व सर विल्यम वडेरबर्न यांनी सन १८८२ च्या सुमारास पुण्याजवळ पुरंदर येथे एक शेती बँक काढण्याचा प्रयत्न केला. अशाच तऱ्हेने प्रयत्न बडोदा येथे प्रल्हाद लक्ष्मण कवठेकर यांनी नागरी भागासाठी केले व अन्योन्य सहाय्यक मंडळी या नावाची संस्था स्थापन केली. तसेच उत्तरप्रदेशात ड्युपरेनिक्स या सरकारी अधिकाऱ्याने शुल्झ ा डेलिटच्या तत्वावर पिपल्स बँका काढण्याचा प्रयत्न केला. यात भरीव व कायमस्वरूपी प्रयत्न होण्यासाठी मद्रास सरकारने आपला एक सरकारी अधिकारी

सर फेड्रिक निकल्सन यांना सन १८९३ मध्ये पाश्चात्य देशातील सहकारी चळवळीचा अभ्यास करण्यासाठी परदेशात पाठविले. त्यांनी जर्मनीतील रायफेझन पद्धतीच्या संस्था भारतीय परिस्थितीत जास्त उपयुक्त ठरतील अशी शिफारस केली. केंद्रीय सरकारने मद्रास सरकारच्या अहवालानुसार व सन १९०१ च्या दुष्काळी कमीशनच्या शिफारशीनुसार त्यावेळचे व्हाइसरॉय 'लॉर्ड कर्झन' यांनी सर 'एडवर्ड लॉ' यांच्या अध्यक्षतेखाली एक कमिटी स्थापण केली. त्या कमिटीने सहकारी पतपेढ्या काढण्याचे बिल पास केले. परंतु सन १९०४ च्या सहकारी कायद्याने खऱ्या अर्थाने सहकारी चळवळीस कायदेशीररित्या सुरूवात झाली.

दुसरा कालखंड (सन १९०४ ते १९१८)

या कालखंडात काही महत्वपूर्ण घटना घडल्या. त्यात सन १९१२ साली पूर्वीचा कायदा अनेक बाबतीत अपुरा पडत असल्याने दुरूस्त करण्यात आला. या कायद्याने सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापण करण्यास वाव मिळाला. संस्थेचे वर्गीकरण ग्रामीण व नागरी असे ढोबळ न ठेवता जबाबदारीनुसार वर्गीकरणाची तरतूद करण्यात आली. तसेच सहकारी संस्थातील वाद मिटविण्यासाठी लवादाची तरतूद करण्यात आली. सन १९११ च्या सुमारास मुंबई येथे स्थापण झालेली अर्बन को. ऑफ सोसायटीचे रूपांतर मुंबई सेंट्रल को ऑप. बँकेत करण्यात आले. या कामी बराचसा पुढाकार कै. सर विठ्ठलदास ठाकरशी व लल्लूभाई सामळदास या सहकार कार्यकर्त्यांनी घेतला होता. सन १९१४ च्या सुमारास केंद्र सरकारने सहकारी चळवळीची घडण व संस्थांचे कामकाज यांचे नियंत्रण करण्यासाठी सर इ. डी. मॅक्लेगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने सहकार क्षेत्राची घडण कशी असावी यासंबंधी इतक्या मौलिक शिफारशी केल्या की, त्या शिफारशी आजही उपयुक्त ठरतात. याच काळात प्राथमिक संस्थांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी मध्यवर्ती पतपुरवठा संस्था काढण्यास सुरूवात झाली व प्रथम प्रांतिक सहकारी बँक दृष्टीक्षेपात आली.

तिसरा टप्पा (सन १९१८ ते सन १९४७)

सन १९१८ साली मॉंटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणानुसार सहकार हा विषय केंद्रसरकारकडून प्रांतिक सरकारकडे सुपूर्द करण्यात आला. सहकारी चळवळीच्या दृष्टीने ही एक अत्यंत महत्वपूर्ण घटना मानली जाते. त्यामुळे लोकप्रतिनिधींचा या चळवळीशी प्रत्यक्षात संबंध आला व सहकारी चळवळीकडून अपेक्षा वाढल्या त्याचे प्रत्यंतर मुंबई सरकारच्या सन १९२५ च्या कायद्यात दिसते. यानंतर सन १९२९ पर्यंत सहकारी चळवळीचा विकास हा चालूच होता; परंतु पुढे सन १९२९ च्या मंदीचा फटका सहकारी चळवळीला बसला व ही परिस्थिती जवळजवळ सन १९३९ पर्यंत राहीली. याच काळात सहकारी चळवळीच्या दृष्टीने एक स्वागतार्ह घटना घडली ती म्हणजे रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाची स्थापना सन १९३५ साली झाली. या बँकेने स्थापनेबरोबर अंतर्गत शेतकरी पतपुरवठा खाते सुरू केले. दुसऱ्या महायुद्धाचे बरे वाईट परिणाम भारतीय सहकारी चळवळीवर झाले. या कालखंडात शेतमालाच्या

किंमती वाढल्याने शेतकऱ्यांच्या हातात पैसा खेळू लागला. सहकारी संस्थांची कर्जे फिटू लागली, त्यांच्या ठेवी वाढू लागल्या व दुर्मीळ वस्तूंच्या वाटपाची व्यवस्था सहकारी क्षेत्राकडे सोपविण्यात आली व ती त्या क्षेत्राने चांगली पार पाडली. याच काळात सन १९४४ साली सरैय्या समिती आणि सन १९४७ ची नानावटी समिती यांच्या शिफारशीचा परिणाम सहकारी चळवळीवर झाला. गाडगीळ समितीने अँग्री क्रेडीट कार्पोरेशनची शिफारस केली. यावरून सहकारी चळवळीच्या वाढीसाठी सरकारने पुढे आले पाहिजे या विचारांना चालना मिळाली. तसेच यानंतरच्या काळात रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे झालेले राष्ट्रीयीकरण भारतीय संघराज्याची स्थापना व नियोजन समितीची घटना या गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या आहेत.

स्वातंत्र्यानंतरचा कालखंड (सन १९४७ ते १९९१)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सहकाराला एक नवी गती मिळाली. विकासाचे एक नवे युग सुरू झाले व विकासाच्या प्रक्रियेत सहकाराला अनन्यासाधारण स्थान मिळाले. याचे कारण भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांचा सहकारी क्षेत्राला मोठा पाठिंबा होता. सर्व भारत सहकाराने ढवळून काढू, उत्तेजित करू, प्रेरित करू, अशी त्यांनी घोषणा केली. भारतातील प्रत्येक खेड्यात सहकारी संस्था ही विकासाचे केंद्र असले पाहिजे, पंचायत व शाळा यांच्या जोडीने सहकार काम करेल अशी त्यांची धारणा होती. सोव्हिएट युनियन मध्ये पंचवार्षिक योजनातून ती आर्थिक क्रांती झालेली आहे ती नेहरूंनी पाहीली त्यांनी ते प्रभावित झाले. तशाच तऱ्हेच्या पंचवार्षिक योजना परंतु लोकशाही तत्वानुसार भारतात आखून त्याच्या माध्यमातून देशाचा विकास घडवून आणायचा असा त्यांनी संकल्प सोडला. सन १९५१ साली सुरू झालेल्या पहिल्याच पंचवार्षिक योजनेत म्हटल्याप्रमाणे भारतात मिश्र अर्थव्यवस्था आणली. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्राच्या मध्यभागी सहकारी क्षेत्र ठेवण्यात आले. कृषीला लागणाऱ्या पतपुरवठा व अन्यसेवा, कृषी मालाचे विपणन व त्यावरील प्रक्रिया, उपभोक्ता वितरण, ग्रामोद्योग, गृहनिर्माण इ. वेगवेगळ्या क्षेत्रात विकास योजना सहकाराच्या माध्यमातून कार्यरत होतील. सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांतर्गत आर्थिक सहाय्य उपलब्ध होईल या नवीन धोरणांना पूरक अशी एक विशाल संकल्पना यांनी मांडली. निरनिराळ्या क्षेत्रातील व स्तरावरील सहकारी संस्थात परस्पर संबंध स्थापन करून ही संघराज्याची भव्य इमारत उभी करण्याचे गाडगीळांचे स्वप्न होते. सहकारामुळे नुसता भोगवाद न फोफावता आर्थिक व सामाजिक व्यवस्थेत बंधुभावाचाही विकास होईल व आर्थिक विकासाची फळे सर्वसामान्यांनाही चाखायला मिळतील.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात सहकाराला मोठा हातभार लावायचा होता. त्यासाठी ग्रामीण पतपुरवठ्याचा खोलवर विचार करून व्यापक शिफारशी करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने सनदी अधिकारी 'गोरवाला' यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. धनंजयराव गाडगीळ या समितीचे सदस्य होते. या समितीने ग्रामीण अर्थपुरवठयाचे व्यापक सर्वेक्षण केले त्यात असे दिसून आले

की, एकूण ग्रामीण पतपुरवठ्यापैकी केवळ ३ टक्के पतपुरवठा सहकाराच्या माध्यमातून उपलब्ध होतो. म्हणूनच या समितीने एक महत्वाचा निष्कर्ष काढला. सहकार आजवर अयशस्वी ठरला आहे परंतू यापुढे तो यशस्वी झाला पाहिजे. त्यासाठी त्यांनी सुसंघटित अशा ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्थेची शिफारस केली. ही व्यवस्था पुढील तत्वानुसार चालावी असे त्यांनी सूचविले. व्यक्तीच्या पतीनुसार कर्ज देण्यापेक्षा कर्जाच्या हेतूचा विचार व्हावा, कर्ज पुरेसे व वेळेवर द्यावे, कर्जाच्या सद उपयोगावर लक्ष द्यावे, उत्पादन, विपणन व प्रक्रिया यांचा एकत्र विचार व्हावा, सहकारी संस्थांनी शेतकऱ्यांच्या विक्री उत्पन्नातून आपल्या कर्जाची परतफेड करावी, पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था त्रिस्तरीय व परस्पर संलग्नित असाव्यात, ५ ते ६ खेड्यासाठी किंवा ३००० लोकसंख्येसाठी एक प्राथमिक सहकारी संस्था, जिल्हा स्तरावर जिल्हा बँक, व राज्य स्तरावर राज्य बँका यांनी दीर्घ काळासाठी कर्ज द्यावे. त्यासाठी द्विस्तरीय व्यवस्था असावी. अशा सर्व शिफारशी अंमलात आणण्यासाठी पुढील अनेक वर्षात राज्य व केंद्रीय स्तरावर कार्यक्रम करण्यात आले. त्यामुळे सर्व देशात एक सदृढ अशी ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्था स्थापन झाली. परंतु निरनिराळ्या राज्यातील वेगवेगळ्या परिस्थितीमुळे सहकारी चळवळीच्या प्रगतीत असंतुलन निर्माण झाले.

सन १९६६ साली सहकारी चळवळीचा आढावा घेण्यासाठी नेमलेल्या एका समितीला असे दिसून आले की, शेतमजूर व लहान शेतकरी यांना पतपुरवठ्याचा पुरेसा लाभ झालेला नाही. त्यामुळे लहान शेतकरी व शेतमजूर यांच्यासाठी खास संस्था स्थापन करण्यात आल्या. त्यांच्या माध्यमातून कर्जाचा काही भाग अनुदानाच्या स्वरूपात देण्याची व्यवस्था झाली. त्यानंतर क्राफिकार्ड समितीच्या शिफारशीनुसार राष्ट्रीय स्तरावर नाबार्डची स्थापना झाली. अशी सहकाराची सर्वकष ग्रामीण पतपुरवठा व्यवस्था स्थापण झाल्यानंतरही गंभीर त्रुटी निर्माण झाल्या त्याचे मुख्य कारण म्हणजे थकबाकी. त्यामुळे अनेक प्राथमिक पतपुरवठा संस्थाच नव्हे तर जिल्हा बँका ही पतपुरवठ्याचा ओघ चालू ठेवण्यात असमर्थ ठरल्या. पतपुरवठयाबरोबर बचतीकडे लक्ष न दिल्यामुळे पुरेसे भांडवल उपलब्ध होवू शकले नाही. या दुर्बलतेमुळे सन १९६७ साली सुरू झालेल्या हरितक्रांतीसाठी आवश्यक असलेला वाढता पतपुरवठा करण्यास सहकारी संस्था अपुऱ्या पडू लागल्या. त्यामुळे पर्यायी व्यवस्था निर्माण करावी असे कृषी प्रशासकांनी ठरविले. सन १९६९ साली १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण झाले. सरकारने दंडक घालून दिला की, या बँकांनी शेतीसाठी पतपुरवठा उपलब्ध करावा.

सन १९९१ नंतरचा जागतिकीकरण व उदारीकरणाचा कालखंड

सन १९९१ साली देश आर्थिक संकटात सापडल्यामुळे जागतिक बँक व आय. एफ. एम. (IFM) यांच्या दबावाखाली भारताला आपल्या पारंपारिक नियोजित अर्थव्यवस्थेचा त्याग करून मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करावा लागला. त्यामुळे सरकारचा अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेप कमी झाला. त्याचाच परिणाम म्हणून

जागतिकीकरणाबरोबर सहकाराचे अनन्यसाधारण स्थान ही कल्पनाच कालबाह्य झ ाली. उदारीकरणाचा कालखंड सुरू होण्याच्या आधीपासूनच सहकारी संस्था स्वायत्तेची मागणी करीत होत्या. याचा प्रारंभ प्रथम आंध्रमध्ये तत्कालीन मुख्यमंत्री एन. टी. रामाराव यांच्या सरकारने केला. बाकीच्या अनेक राज्यांनी त्याचे अनुकरण केले. महाराष्ट्रात अद्यापी स्वायतत्तेबद्दल कायदा झालेला नाही. परंतू केवळ स्वायतत्ता देवून भागणार नाही. स्वायत्तता प्रत्यक्षात उतरायची असेल तर संस्थेत तशी क्षमता असली पाहिजे. दुर्दैवाने अलिकडच्या काळात सहकारी संस्थात केवळ अकार्यक्षमता नव्हे तर आर्थिक दुर्व्यवहार घडून येत असल्याचे दिसते. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखाने सहकारी चळवळीचे भूषण मानले जाते; परंतु आज ते संकटात सापडले आहेत. एकूण १७७ साखर कारखान्यांपैकी १३ विसर्जित झाले आहेत, तर ५६ आजारी आहेत. केवळ राजकीय वर्चस्वाच्या आकांक्षामुळे स्थापण झ ालेले कारखाने पुरेशा ऊस पुरवठ्याअभावी गळीत हंगाम करू शकत नाहीत. थोडक्यात, सहकारी साखर उद्योगापुढे आज प्रश्नचिन्ह उभे आहे.

सहकाराचा दुसरा एक सशक्त भाग म्हणजे नागरी सहकारी बँका. या बँका गुजरात व महाराष्ट्र या राज्यात आघाडीवर होत्या. परंतु याच राज्यात नागरी सहकारी बँका आर्थिक गैरव्यवहारात अडकल्या आहेत. सट्टेबाजीसाठी निधी वापरल्यामुळे गुजरातमधील माधवपुरा सहकारी बँक कर्जबाजारी झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी बँका गुंतवणूक करताना कर्जे वितरणात स्वतः किंवा नातेवाईकांना स्थान देतात. त्यामुळे थकबाकी वाढून त्या अडचणीत आल्या आहेत. जागतिकीकरणाचा एक परिणाम म्हणून रिझर्व्ह बँकेने बासल नियम लागू केले. त्यामुळे बँकांची आर्थिक दुर्बलता पुर्णपणे चव्हाट्यावर आली. नॉन परफॉर्मींग ॲसेटस (NPA) सीमेपलीकडे असल्याचे दिसून आले. हे सर्व दुर्व्यवहार लक्षात घेवून RBI ने बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट मध्ये फेरबदल करून सहकारी बँकांवर कडक नियंत्रणे घालण्याचा जो प्रस्ताव आणला त्यातील तरतुदी पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. संचालकांना किंवा त्यांच्या नातेवाईकांना कर्ज देण्यावर बंदी.
२. संचालक मंडळावर तज्ज्ञांची नेमणूक.
३. गैरव्यवहार झाल्यास बँकेचे विसर्जन करण्याचे RBI ला अधिकार.

इत्यादी तरतुदी त्यात करण्यात आल्या. हा कायदा जेव्हा संसदेसमोर आला तेव्हा सहकारी बँका हादरून गेल्या. तूर्तास हा कायदा पुढे ढकलण्यात आला असला तरी त्यामुळे संकट टळले असे नाही, तर सहकारी बँकांनी कठोर आत्मपरिक्षण करून मुलग्राही सुधारणा केल्या पाहिजेत. सहकारी संस्थात आर्थिक दुर्व्यवहार घडण्याचे मुख्य कारण म्हणजे या संस्थांनी सहकारी तत्वांना पूर्णपणे तिलांजली दिली आहे.

सहकारी चळवळीचे भवितव्य

जागतिकीकरणाच्या झंझावातात सहकारी चळवळीला भविष्य किती? या प्रश्नाने सहकारामधील क्रियाशील कार्यकर्ते थोडे उदास झाले आहेत. पण सहकार हा

ज्यांचा श्वास बनला आहे ते मात्र आशावादी आहेत. कोणताही इझम कधी निर्दोष नसतो पण दोष दूर करायचे नाहीत असा ज्या इझमचा अट्टाहास असतो तो इझम गुणदोषाबरोबर बुडून जातो. भारतातील आजची सहकार चळवळ सहकाराच्या मुलभूत तत्वापासून दूर गेल्याने व सहकाराचे सरकारीकरण व राजकीयीकरण झाल्यामुळे भयगंडाच्या सावल्या भिवविताना दिसतात. परंतु सहकाराचे समूळ नष्ट होण्याची भीती निष्ठावंत कार्यकर्त्यांना नाही. ज्यांनी सन १९७० च्या दशकात सहकाराला विरोध केला त्यांनीच सहकाराची कास धरलेली दिसते. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास ग्रामीण भागातील सर्व क्षेत्रात सहकाराने स्पर्श केला आहे. आता महिलांनी देखील सहकारात यशस्वीपणे आपले स्थान निश्चित केले आहे. वैकुंटभाई मेहता, विचारे गुरूजी, पद्मश्री विठ्ठलराव विखे-पाटील ह्यांनी महाराष्ट्राच्या भूमीत सहकार प्रथम रूजविला. सहकारावर प्रचंड विश्वास व निष्ठा असल्यास सहकारास भविष्यात स्थान आहे. सहकाराचा उद्देश नफा नसून सेवा हा असल्याने बँकिंग क्षेत्रात सहकारी चळवळीने भक्कम पाय रोवले आहेत. सहकाराने सामान्य माणसाच्या गरजेला व प्रगतीला हातभार लावला आहे. अलिकडच्या काळात सहकारी क्षेत्राला भ्रष्टाचाराने ग्रासले आहे असे दिसते. भारतातील सर्व सार्वजनिक उद्योगाला भ्रष्टाचाराने ग्रासले असताना त्यातून सहकार सुटणार नाही; परंतु सहकारात लोकशाही असल्याने भ्रष्ट लोकांना सहकारातून दूर सारण्याचे सामर्थ्य सभासदात आल्या वाचून राहणार नाही व अशी अनेक उदाहरणे महाराष्ट्रात आहेत.

सारांश

आज सहकार उभा आहे तो शेती, शेतकरी शेतमजूर, कामगार, या गरीबांच्या खांद्यावर. शेतकऱ्यांच्या जीवनातून सहकार काढून टाकला तर सावकाराच्या मगरमिठीत शेतकरी व शेती संपूनच जाईल. सहकाराचे नेतृत्व तरूणांनी आपल्या हातात घेतल्यास व सहकार तत्वावर निष्ठा ठेवल्यास कसल्याही अडचणीला तोंड देण्यास सामर्थ्य सहकार चळवळीत आल्याशिवाय राहणार नाही. सहकार ही आर्थिक लोकशाही आहे. त्यामुळे सहकारी संस्था सहकारी तत्वानुसारच चालली पाहिजे. त्याशिवाय सहकारी संस्थांचे व्यवहार स्वच्छ राहणार नाहीत. सदस्यांचा सहभाग व निष्ठा हे सहकारी चळवळीचे बळ आहे. त्या बळावरच जागतिकीकरणाच्या व उदारीकरणाच्या स्पर्धात्मक युगात सहकार टिकून राहील. परंतु सहकारी तत्वांच्या मिठाला आपण जागलो नाही तर सहकाराचा विनाश अटळ आहे. तसे झाले तर सहकाराच्या शताब्दीतच सहकाराचा मृत्युलेख लिहावा लागेल असे दुर्दैवाने म्हणावे लागेल.

संदर्भ

१. घाणेकर वि. वि. *"सहकारी चळवळीचे १०० वर्षाचे अवलोकन व नवी आव्हाने"*, प्रेषक प्रकाशन, पुणे.

२. मंगनाळे व्ही. एस. *"२१ व्या शतकातील सहकारी बँकासमोरील आव्हाने"*, ओम पब्लिकेशन्स, सोलापूर.

३. अर्थसंवाद - सहकार शताब्दी विशेषांक.

४. मराठी अर्थशास्त्र परिषद *"सहकार शतक महोत्सव स्मरणिका"*, उरूण ईस्लामपूर.

५. पाटील गुलाबराव *"सहकाराची नवी दिशा"*

ग्रामीण भारतातील दारिद्र्य : एक गंभीर समस्या

डॉ. शिवाजी झांझुरणे
सहा. प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना (Introduction)

दारिद्र्य, भूक, कुपोषण या भारतासमोरील प्रमुख समस्या आहेत. स्वातंत्र्य मिळाल्यावर परिस्थिती बदलेल अशी येथील भोळ्या जनतेची भाबडी आशा होती. पण आमच्या प्रगतीची गती मंदच राहिली. आमच्यापेक्षा वाईट परिस्थितीचा सामना केलेल्या चीन, दक्षिण कोरीया, मेक्सिको, इस्त्राइल, सिंगापूर आदी छोट्या-मोठ्या देशांनी गेल्या तीन चार दशकात नजरेत भरावी अशी भरारी मारली. आमची मात्र अजूनही रांगत आणि रांगेतच वाटचाल सुरू आहे. जगाच्या पाठीवरील सर्वच राष्ट्र सर्वांगीण प्रगती साधत असताना आपल्याकडे मात्र श्रीमंत हे अतिश्रीमंत तर गरीब हे अधिकाधिक गरीब होताना दिसतात. देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे पूर्ण झाली आहेत, तसेच आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार करून जवळपास ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या आहेत. तरी देखील भारताच्या ओडिसा, बिहार, छतीसगड, झारखंड, उत्तरप्रदेश सारख्या विविध राज्यात प्रचंड प्रमाणात दारिद्र्य पाहावयास मिळते. अतिशय चिंतनीय बाब म्हणजे जगातील तीन गरीब माणसांपैकी एक आपलाच भारतीय बांधव असतो. जागतिक बँकेने ठरवून दिलेल्या आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेनुसार (दररोज १.२५ डॉलर म्हणजे साधारण ७५ रूपये) देशातील ३३ टक्के लोक त्याखालील जीवन जगताना आढळतात आणि त्याहून धक्कादायक बाब म्हणजे भारतातील ६८.७ टक्के लोकांचे दररोजचे उत्पन्न शंभर रूपयांपेक्षा कमी आहे.

दारिद्र्याप्रमाणेच भूक ही भारतासमोरील दुसरी प्रमुख समस्या आहे आणि ही समस्यादेखील दारिद्र्यातूनच उद्‌भवलेली आहे. एका अहवालानुसार, जगभरातील भुकेल्या लोकांपैकी २० टक्के लोक आपल्या भारतातील आहेत. भारतातील दर १०० लोकांमागे १५ लोक भूकेली आहेत. देशातील २० कोटी जनतेला आजही अन्नासाठी झगडावे लागते. तसेच जगातील सर्वाधिक उपाशी लोकांचा देश म्हणूनही भारताची ओळख आहे. जागतिक भूक निर्देशांकानुसार [१] (Global Hunger Index) एकूण ८८ देशांच्या यादीत भारताचे स्थान ६६ वे आहे. म्हणजेच भूकेच्या लढाईबाबत भारतातील स्थिती अतिशय गंभीर आहे. भारताचा क्रमांक ६६ वा म्हणजेच युगांडा (३८) आणि झिम्बॉम्बे (५८) हे देश देखील आपल्या तुलनेत बरे म्हणावे अशी ही स्थिती आहे. एकूणच जगातील दुसरी झपाट्याने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून भारताकडे बघितले जात असतानाच दुसरीकडे दारिद्र्य निर्मूलनाच्या दृष्टीने आपली कुवत काय आहे हे जागतिक आकडेवारीने समोर आणले आहे.

तसेच कुपोषण या भुकेपोटी उद्‌भवलेल्या समस्येबाबत देखील इथिओपिया, बांग्लादेश, नेपाळ आणि पाकिस्तान पेक्षाही भारतात वाईट स्थिती आहे. जगातील तीन कुपोषित बालकांपैकी एक बालक भारतीय असून एकूण भारतीय बालकांपैकी ४२ टक्के बालके ही कुपोषणाची शिकार आहेत हे युनिसेफच्या अहवालातून समोर आले आहे. त्यामध्ये असेही म्हटले आहे की, भारतातील अर्ध्याहून अधिक गरोदर महिला ॲनिमिक असतात. त्यामुळे त्यांच्या दूर्बल शरीराला नव्या बाळाला सुदृढ आणि सुडौलता देण्याची शक्ती कशी येणार?

थोडक्यात, दारिद्र्य-भूक-कुपोषण-ॲनिमिया आणि पुन्हा कुपोषित बाळ अशी ही दुदैवाची मालिका गरीब घरात पाहावयास मिळते.[२] मन सुन्न करून टाकणारी ही परिस्थिती आहे. एकूणच, भारतात दारिद्र्य, भूक, कुपोषण यासारखे प्रमुख प्रश्न अतिशय तीव्र आणि चिंतनीय आहेत. परंतु सदरील लेखात केवळ ग्रामीण दारिद्र्य या सर्व समस्येचे मूळ असणाऱ्या समस्येवरच प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Research)

१. दारिद्र्याची संकल्पना, स्थिती व त्यासंबंधीचे अभ्यास जाणून घेणे.
२. ग्रामीण दारिद्र्यास जबाबदार असणाऱ्या घटकांचा मागोवा घेणे.
३. दारिद्र्यातून उद्‌भवणारे आर्थिक आणि सामाजिक परिणाम अभ्यासणे.
४. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासन राबवत असलेल्या योजनांची माहिती करून घेणे.
५. ग्रामीण दारिद्र्य दूर करण्याच्या अनुषंगाने काही मुलभूत उपाय योजना सुचविणे.

गृहितके (Assumptions)

१. ग्रामीण भागाचे मागासलेपण हेच ग्रामीण दारिद्र्याचे मूळ कारण आहे.
२. ग्रामीण दारिद्र्याच्या गंभीर समस्येमुळे संबंधित लोकांच्या जीवनमानावर दूरगामी परिणाम होत आहेत.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ("ग्रामीण भारतातील दारिद्र्य : एक गंभीर समस्या") प्रामुख्याने विविध अहवाल, संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यासारख्या द्वितीयक साधनांचा आधार घेण्यात आलेला असून वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना (Concept of Poverty)

दारिद्र्य हा शब्द संपत्तीचा अभाव किंवा कमतरता या अर्थाने वापरला जातो. एखाद्या व्यक्तीजवळ काहीच संपत्ती नसेल किंवा तुटपूंजी संपत्ती असेल तर तिला दरिद्री व्यक्ती म्हणतात. तसेच जर समाजातील एका वर्गाला मुलभूत जीवनावश्यक गरजा देखील भागविता येत नसतील तर त्याला सामाजिक दृष्टिकोनातून दारिद्र्य असे म्हणता येईल. भारतात दारिद्र्याचे मापन करण्यासाठी किमान जीवनावश्यक गरजा ठरविल्या जातात. त्या भागविण्यासाठी सरासरी किती

खर्च येईल याचा अंदाज केला जातो. यापेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींना दरिद्री मानले जाते. किमान गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उत्पन्न पातळीला दारिद्र्यरेषा असे म्हणतात. आणि दारिद्र्यरेषेपेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या लोकसंख्येला दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या असे म्हणतात.

दारिद्र्य ही संकल्पना सापेक्ष स्वरूपाची आहे. म्हणजेच जर भारत आग्नेय, आशियातील देशांच्या तुलनेत दरिद्री असेल तर आग्नेय आशियातील देश सुद्धा युरोपमधील इंग्लंड, जर्मनी, स्वीडन अशा देशांच्या तुलनेत दरिद्री ठरतील. तसेच भारतातील पंजाब, गुजरात, केरळ या राज्यांच्या तुलनेत बिहार, ओडिसा, झारखंड ही राज्ये दरिद्री ठरतील. तसेच भारतातील शेतमजूर हा वर्ग इतर वर्गांच्या तुलनेत दरिद्री ठरेल.

ग्रामीण दारिद्र्याविषयीचे विविध अभ्यास (Study of Poverty)

भारतातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येविषयी दांडेकर, रथ, मिन्हास, ओझा, वर्धन, गौरव दत्त, लकडावाला, अहलुवालिया यांसारख्या अर्थतज्ज्ञांनी अभ्यास केला आहे. दांडेकर व रथ यांनी लिहलेल्या 'Poverty in India' या ग्रंथात सन १९६०-६१, १९६६-६८, १९६८-६९ या कालखंडामध्ये ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ४० टक्के असल्याचे म्हटले होते. तर बी. एस. मिन्हास यांच्या अभ्यासानुसार हे प्रमाण सन १९५६-५७ मध्ये ६५ टक्के एवढे होते ते १९६७-६८ मध्ये ५०.५ टक्क्यांपर्यंत घटले. ओझा यांच्या अभ्यासाप्रमाणे सन १९६०-६१ मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण ५१.८ टक्के इतके होते. तर ते १९६७-६८ मध्ये ७० टक्के इतके प्रचंड होते. वर्धन यांच्या अभ्यासाप्रमाणे सन १९६०-६१ मध्ये ३८ टक्के तर १९६७-६८ मध्ये ५४ टक्के दारिद्र्याचे प्रमाण होते.[३]

एकंदरीत, वरील आकडेवारीवरून निष्कर्ष रूपाने आपल्याला असे सांगता येईल की, दांडेकर व रथ यांच्या मते, ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण १९६० ते १९६८ दरम्यान कायम होते, मिन्हास यांच्या मते ते कमी झाले तर ओझा व वर्धन यांच्या मते ते वाढले. माँटेकसिंग अहलुवालिया यांच्या अभ्यासाप्रमाणे सन १९५६-५७ मध्ये ५४.१ टक्के असलेले दारिद्र्य कमी होऊन १९६०-६१ मध्ये ३८.९ टक्के इतके झाले त्यानंतर ते वाढून १९६७-६८ मध्ये ५६.५ टक्के झाले आणि त्यांनतर कमी होऊन १९७३-७४ मध्ये ४६.१ टक्के झाले. जागतिक बँकेच्या अभ्यासाप्रमाणे,[४] १९७० मध्ये ग्रामीण भारतात दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ५३ टक्के, १९८३ मध्ये ४४.९ टक्के आणि १९८८ मध्ये ४१.७ टक्के होते. नियोजन मंडळाच्या अंदाजाप्रमाणे १९८३ मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण ४०.४ टक्के आणि १९८७-८८ मध्ये ३२.७ टक्के असे होते. लकडावाला यांच्या अभ्यासाप्रमाणे, १९८३ मध्ये ग्रामीण दारिद्र्य ४५ टक्के इतके होते ते १९८७-८८ मध्ये ३९.१ टक्क्यांपर्यंत घटले. तेंडूलकर समितीच्या मते, २००४-०५ मध्ये भारतातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ३७.२ टक्के इतके होते. त्यापैकी ४१.८ टक्के दारिद्र्य हे ग्रामीण तर २७.५ टक्के शहरी होते. गौरव दत्त यांनी आर्थिक सुधारणाचा दारिद्र्यावर

कितपत परिणाम झाला आहे याबाबत अभ्यास केला असता त्यांना असे दिसून आले की, जुलै १९८९ ते जून १९९१ या काळात ग्रामीण भागात दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ३५.३७ टक्के होते ते जानेवारी-डिसेंबर १९९७ या काळात ३५.७८ टक्के झाले. मध्यंतरी काही काळात हे प्रमाण ४० टक्क्यांपेक्षाही जास्त होते.

एकंदरीत, वरील अभ्यासावरून ग्रामीण भागात दारिद्र्य कमी होण्याची प्रक्रिया जवळ जवळ थांबली आहे असा निष्कर्ष निघतो.

भारतातील दारिद्र्याची स्थिती

भारतात मोठया प्रमाणात दारिद्र्य आहे हे संपूर्ण जगाला माहिती आहे. परंतु भारतात नेमके दारिद्र्य किती आहे याबाबत कोणालाच ठामपणे सांगता येणार नाही. (अगदी अर्थतज्ज्ञाला सुद्धा) कारण या आकडेवारीमध्ये संदिग्धता आहे. ही आकडेवारी शासन आणि गैरसरकारी संघटना (N.G.O) यांच्या मार्फत प्रसिद्ध केली जाते. शासनाची आकडेवारी ही नेहमीच गैरसहकारी संघटनेपेक्षा कमी दाखविलेली असते. त्यामुळे शासन मान्य आकडेवारीनुसारच भारतात विविध कालखंडात ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्याची स्थिती काय होती हे तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक. १

भारतातील ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येसंबंधीचे अंदाज (टक्केवारीमध्ये)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी	एकूण
१९९३-९४	५०.१	३१.८	४५.३
२००४-०५	४१.८	२५.७	३७.२
२००९-१०	३३.८	२०.९	२९.८
२०११-१२	२५.७	१३.७	२१.९

Source : Press note on Poverty Estimates २०११-१२, Planning Commission Report, Govt. of India.[५]

तक्ता क्रमांक १ नुसार सन १९९३-९४ मध्ये देशात ४५.३ टक्के दारिद्र्य होते. त्यापैकी ५० टक्के दारिद्र्य हे ग्रामीण भागात होते तर ३१.८ टक्के शहरी भागात होते. त्यानंतरच्या अठरा वर्षात म्हणजे २००९-१० मध्ये एकूण दारिद्र्य २९.८ टक्के म्हणजे १५.४ टक्क्यांनी घटले. तर ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्य अनुक्रमे ३३.८ टक्के व २०.९ टक्के राहिले. मात्र नंतरच्या दोन वर्षात (२०११-१२ मध्ये) एकूण दारिद्र्य २९.९ टक्के म्हणजेच ८ टक्के घटले व ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्यात अनुक्रमे २५.७ व १३.६ टक्के घट झाली. या ठिकाणी एक बाब प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे देशातील १५ टक्के दारिद्र्य कमी होण्यासाठी सतरा वर्षाचा (१९९३-९४ ते २००९-१०) कालावधी लागला मात्र ८ टक्के दारिद्र्य केवळ दोन वर्षात कमी झाले हे मात्र आश्चर्यकारक वाटते. याचे कारण म्हणजे त्यावर्षी सरकारने दारिद्र्य रेषेचे निकषच चातुर्याने बदलून कमीत कमी लोक दारिद्र्यात कसे दिसतील याची दक्षता

घेतली आणि भारतातील दारिद्र्य घटल्याची आकडेवारी जगासमोर आणली हे वास्तव येथे दुर्लक्षून चालणार नाही.

भारतातील राष्ट्रीय दारिद्र्यरेषेची स्थिती

दरडोई मासिक उत्पन्नानुसार विविध वर्षात भारतात दारिद्र्य रेषेचे निकष काय होते हे तक्ता क्रमांक २ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्रमांक. २

राष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेची स्थिती (दरडोई मासिक उत्पन्नानुसार)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी
२००४-०५	४४६.७	५७८.८
२००९-१०	६७२.८	८५९.६
२०११-१२	८१६.०	१०००.००

Source: १) Review of expert group to review the methodology for Estimation of Poverty (२००९),[६]

२) Planning Commission Report, Govt. of India, Press note on Poverty Estimates २०११-१२.

तक्ता क्रमांक २ नुसार सन २००४-०५ मध्ये ज्यांचे दरडोई मासिक उत्पन्न ४४६.७ रूपयांपेक्षा कमी आहे असे ग्रामीण लोक व ५७८.८ रूपयांपेक्षा कमी असणारे शहरी लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत असे मानले जाईल. तर ती मर्यादा सततच्या महागाईमुळे वाढून सन २०११-१२ मध्ये ग्रामीण भागासाठी ८१६.० रूपये व शहरासाठी १००० रूपयांपेक्षा कमी मासिक उत्पन्न ज्यांचे आहे अशांना दारिद्र्य रेषेखालील लोक मानण्यात येऊ लागले.

देशाच्या निवडक राज्यातील दारिद्र्याची स्थिती

भारताच्या वेगवेगळ्या राज्यात असलेल्या दारिद्र्याची भीषणता तक्ता क्रमांक ३ वरून लक्षात येते.

तक्ता क्रमांक. ३

भारताच्या निवडक राज्यातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण(टक्केवारीत)

राज्य	२००४-०५	२०११-१२	घट
ओडिसा	५७.२	३२.६	२४.६
बिहार	५४.४	३३.७	२०.७
छत्तीसगड	४९.४	३९.९	९.५
झारखंड	४५.३	३७.००	८.३
उत्तरप्रदेश	४०.९	२९.०४	११.५
आसाम	३४.४	३२.००	२.४
केरळ	१९.७	७.१	१२.६

दिल्ली	१३.१	९.९	३.२
हरियाना	२४.१	११.२	१२.९
गोवा	२५.०	५.१	१९.९
मिझोराम	१५.३	२०.४	-५.१
हिमाचल प्रदेश	२२.९	८.१	१४.८
पंजाब	२०.९	८.१	१२.६
भारत	**३७.२**	**२९.९**	**१५.३**

Source : Press note on Poverty Estimates २०११-१२, Planning Commission Report, govt. of India.

ग्रामीण भारतातील दारिद्र्याची कारणे (Couses of Poverty)

ग्रामीण भारतात आजही मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्य आहे हे आपणांस वरील आकडेवारीवरून लक्षात येते. पण हे दारिद्र्य निर्माण का झाले व ते स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षानंतरदेखील टिकून का आहे त्याची कारणे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) **अर्धविकसित अर्थव्यवस्था:** भारतीय अर्थव्यवस्थेत पाहिजे तेवढी विविधता आली नसल्यामुळे वाढत्या श्रमिक बलास कृषी क्षेत्राबाहेरील व्यवसायात रोजगार मिळू शकत नाही. शिवाय तिची संरचना संकुचित आहे. बहुतेक सर्वच उद्योग हे अल्पसंख्य धनिकांच्या गरजा पुरविण्यावर भर देतात. देशातील अतिसधन २० टक्के कुटुंबे एकूण उपभोग्य वस्तूंच्या उत्पादनांपैकी जवळपास ४० टक्के वस्तूंचा उपभोग घेतात असे एका अभ्यासावरून आढळून आले आहे.[७] या लोकांच्या हातातच बहुतेक उत्पादन सामुग्री, संपत्ती आणि सत्ता असल्यामुळे ते अर्थातच स्वहिताकडेच विशेष लक्ष पुरवितात. म्हणून दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या राहणीमानात फारशी सुधारणा आढळत नाही.

२) **उत्पादक साधनांचे असमान वाटप:** उत्पादक साधनांच्या वाटपात विषमता असल्याने उत्पादनाचे वाटपही विषमच होत असते व ही विषमता दारिद्र्यास कारणीभूत आहे.

३) **वाढती लोकसंख्या:** स्वातंत्र्यानंतर भारताची लोकसंख्या ज्या वेगाने वाढली त्या प्रमाणात शेतीमध्ये रोजगार निर्माण होऊ शकला नाही. तसेच सरकारच्या प्रयत्नामुळे उद्योगधंदे जरी वाढले असले तरी ग्रामीण भागातील वाढत्या लोकसंख्येला तेथे वावच नव्हता.

४) **जातीव्यवस्था:** जातीव्यवस्थेमुळे बहुसंख्य लोकांना कमी उत्पन्न देणारे व्यवसाय स्वीकारावे लागले. ब्रिटीश काळात नवीन व्यवसाय निर्माण झाले तरी सामाजिक विषमतेमुळे त्याचा फायदा या लोकांना मिळाला नाही. उलट ग्रामीण भागातील पारंपारिक व्यवसाय नष्ट होऊन दुसऱ्यांच्या शेतात मजुरी करण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर राहिले नाही. यातून एकीकडे मोजके श्रीमंत आणि बहुसंख्य गरीब अशी रचना निर्माण झाली.

५) **मंद आर्थिक विकासः** स्वातंत्र्यानंतर पंचवार्षिक योजना आखून वेगाने आर्थिक विकास साधण्याच्या प्रयत्नाला तितकेशे यश आले नाही. सन १९५९ ते १९८० या तीन दशकांच्या काळात भारतात राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्याचा वेग दरवर्षी ३.५ टक्के तर दरमाणसी उत्पन्न वाढीचा वेग जेमतेम १ टक्का होता.[८] त्यामुळे या गतीने दारिद्र्य कमी करणे शक्य नव्हते.

६) **अपुरी गुंतवणूकः** जलद आर्थिक विकासासाठी मोठया प्रमाणावर गुंतवणूक होणे आणि गुंतवणूकीतून मोठया प्रमाणात वाढते उत्पादन मिळणे आवश्यक असते. परंतु सरकारच्या स्पष्ट धोरणाअभावी गेल्या वीस वर्षात सरकारकडे गुंतवणूकीसाठी उपलब्ध निधी कमी होत गेला आणि सार्वजनिक गुंतवणूक कमी होत गेली. तसेच खासगी क्षेत्रातील गुंतवणूक अस्थिर आहे आणि वारंवार येणाऱ्या मंदीचा परिणाम तिच्यावर होतो. परिणामी रोजगाराच्या संधी वाढत नाहीत त्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकत नाही. म्हणूनच दारिद्र्य तग धरून आहे.

७) **दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचे अपयशः** दारिद्र्याची समस्या सोडविण्यासाठी १९७० नंतर अनेक योजना सुरू करण्यात आल्या. मात्र या योजनांमधील भ्रष्टाचारामुळे त्यांचा अपेक्षित परिणाम दिसून आला नाही.

८) **दारिद्र्याचे दुष्टचक्रः** दारिद्र्यातून बाहेर पडण्यासाठी उत्पादक साधनांची गरज असते. पण दारिद्र्याच्या अवस्थेत जगणाऱ्या लोकांकडे उत्पादक साधने मिळविण्यासाठी पैसा नसतो. म्हणजेच पैसा नसल्यामुळे उत्पादक साधने मिळविता येत नाहीत आणि साधने नसल्यामुळे पैसा मिळविता येत नाही असे हे दुष्टचक्र सुरू आहे म्हणून दारिद्र्य आहे.

दारिद्र्याचे दुष्परिणाम (Effects of Poverty)

१) **जनतेमध्ये असंतोषाची भावनाः** दारिद्र्यात राहावे लागलेल्या लोकांमध्ये आपल्यावर अन्याय होत असल्याची भावना निर्माण झाली. यातूनच नक्षलवाद्यांसारख्या संघटना निर्माण झाल्या. त्यामुळे सामाजिक शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी खर्च वाढू लागला आणि विकासाला अडथळा करणारे वातावरण निर्माण झाले.

२) **स्थलांतर वाढलेः** ग्रामीण भागात जगणे अशक्य झाल्याने मुंबई, पुणे, कलकत्ता अशा मोठया शहरांकडे रोजगारासाठी जाणाऱ्या लोकांचा लोंढा वाढत गेला. त्यातून नागरी सुविधा पुरविण्याचा प्रश्न निर्माण झाला.

३) **निराशावादी मनोवृत्तीः** दारिद्र्याचा अनुभव अनेक वर्ष घेतल्याने आपल्या प्रयत्नाने आपण आपले दारिद्र्य दूर करू शकतो ही भावना, हा आत्मविश्वास नष्ट झाला. यातून स्वतःच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करणे सोडून देऊन समाजाकडून आपल्याला सर्व काही आयते मिळाले पाहिजे अशी मागणी करणारा नवा वर्ग उदयास येऊ लागला.

४) **नैतिक अधःपतनः** दारिद्र्यामुळे निती-अनितीचा विचार मागे पडला आणि कोणत्याही मार्गाने पैसा मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

५) **गुन्हेगारीः** दारिद्र्यामुळे पोटभर अन्न न मिळणारे आणि काम नसल्याने उपासमारीत दिवस काढणारे लोक चोऱ्या, दरोड्यासारख्या गुन्हेगारी कृत्यांकडे आकर्षित झाले.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी शासनाचे प्रयत्न

आर्थिक विकासाबरोबरच दारिद्र्य आपोआप कमी होत नाही हे लक्षात आल्यावर दारिद्र्य दूर करण्यासाठी विशेष योजना आखल्या जाऊ लागल्या. सन १९७० पासून सुरू झालेल्या दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमात आजपर्यंत अनेक बदल झाले. या योजनात एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम हा एक महत्वाचा कार्यक्रम आहे. या कार्यक्रमात ग्रामीण भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची यादी तयार करून त्यांना छोटे उत्पादक व्यवसाय करण्यासाठी मदत केली जाते. याचबरोबर ज्यांना काम मिळत नाही त्यांना रोजगार पुरविण्यासाठी ग्रामीण भूमिहीनांसाठी रोजगार हमी कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. महाराष्ट्रात सन १९७२ पासून सुरू करण्यात आलेल्या रोजगार हमी योजनेच्या धर्तीवर राष्ट्रीय पातळीवर हा कार्यक्रम सन १९८३ मध्ये सुरू झाला. शेतीचा हंगाम संपल्यावर ग्रामीण भागात कामे सुरू केली जातात. या शिवाय शेतमजुरांसाठी किमान वेतन ठरविणे, ग्रामीण भागात लहान व्यवसाय सुरू करण्यास उत्तेजन देणे व त्यासाठी स्वयंरोजगारासाठी तरूणांना प्रशिक्षण देणे, अल्पभूधारकांना शेतीसाठी कर्ज व नवीन तंत्र वापरण्यासाठी मार्गदर्शन करणे यासारख्या दारिद्र्य निर्मूलन योजनांचा आणि विकासाच्या वाढत्या दराचा एकत्रित परिणाम म्हणून दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण हळू-हळू घटताना दिसत आहे.

निष्कर्ष (Conclusions)

ग्रामीण भारतातील दारिद्र्याबद्दल सदरील संशोधनातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

१. ग्रामीण दारिद्र्याच्या गंभीर समस्येमुळे संबंधित लोकांच्या जीवनमानावर दुरगामी परिणाम होत आहेत.

२. सन १९७० पूर्वी दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येच्या प्रमाणाबद्दल तसेच या प्रमाणात वाढ होत होती की घट याबाबत तज्ज्ञांमध्ये कुठलीच एकवाक्यता नव्हती. निरनिराळे निष्कर्ष विविध अभ्यासकांनी काढल्यामुळे नेमक्या दारिद्र्याची स्पष्ट कल्पना येत नाही.

३. सन १९७० नंतर १९८८ पर्यंत अनेक अधिकृत अंदाज उपलब्ध आहेत. त्यांच्या तपशीलात जरी थोडाफार फरक असला तरी दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होण्याची दीर्घकालीन प्रवृत्ती सर्व अंदाजात पाहावयास मिळते.

४. सन १९९१ नंतरच्या काळासाठी अधिकृत अंदाजात दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण घटलेले दिसत असले तरी श्री. गौरव दत्त यांनी

ग्रामीण भागासाठी वेगळा निष्कर्ष काढला आहे. ते म्हणतात की, ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण प्रामुख्याने पीक परिस्थितीवर अवलंबून असते. परंतु त्यामध्ये दरवर्षी चढ-उतार आढळतात. म्हणून अशावेळी कोणत्याही दोन वर्षांची तुलना करणे चुकीचे ठरते.

५. सर्वात महत्वाचे म्हणजे देशातील जनता आजही मोठया प्रमाणात दारिद्र्यात जीवन जगत असताना सरकार चातुर्याने दारिद्र्य रेषेचे निकष बदलून भारतातील दारिद्र्य घटल्याचे जगाला दाखविण्याचा प्रयत्न करत आहे.

उपाययोजना (Remedies)

ग्रामीण भारतातील दारिद्र्य दूर करण्याच्या अनुषंगाने काही मूलभूत उपाययोजना खालील प्रमाणे सूचविता येतील.

१. कृषी व्यवसायातील भूमीहीन शेतमजुरांना मालकीची जमीन मिळाल्यास व उत्पादन वाढविण्यासाठी आवश्यक ती मदत, साधने व मार्गदर्शन मिळाल्यास त्यांना आपल्या उत्पन्नात भर टाकता येऊन दारिद्र्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग उपलब्ध होईल.

२. लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्यास त्यांचे उत्पन्न वाढून ते स्वयंपूर्ण होऊ शकतील.

३. भाववाढीमुळे गरीब लोकांना दारिद्र्य अधिक कष्टप्रद होते म्हणून श्रीमंत लोकांची क्रयशक्ती कमी करून तिचे सुयोग्य वाटप केल्यास गरीबांची क्रयशक्ती वाढू शकेल.

४. केवळ राष्ट्रीय उत्पादन व संपत्ती यांची वाढ झाल्याने दारिद्र्य नाहीसे करता येईल असे नाही. उत्पादन वाढ कोणत्या वस्तूंची व सेवांची होते आणि तिचे व संपत्तीचे वाटप दारिद्र्य कमी करण्याच्या दृष्टीने कितपत सुयोग्य आहे हे महत्वाचे आहे. म्हणून उत्पादनाइतकेच लक्ष वाटपाकडे पुरविले जाणे आवश्यक आहे.

५. आदिवासी आणि मागासवर्गीय लोकांना राष्ट्रीय उत्पादन प्रक्रियेत अधिकाधिक प्रमाणावर सामील करून घेण्याचे प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

६. दारिद्र्य नष्ट करण्यासाठी अर्धबेकारांना आणि बेकारांना किफायतशीर रोजगार मिळवून देणे हाच खात्रीलायक मार्ग आहे. त्यासाठी श्रमप्रधान प्रकल्पांना अग्रक्रम देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ (References)

१. *"Global Hunger Index Report-२०११"*, International Food Policy Research Institute (IFPRI).

२. सोळुंके आर. एस. (२००३), *"महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था"*, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. अनंत टी. सी. ए. (२०१३), *"गरीबी का आकलन"*, लेख, योजना ऑक्टोबर, २०१३.
४. Thaper Raj (१९७३), *"Garibi Hatao Seminar"*, New Delhi, July, १९७३.
५. http://plannningcommission.nic.in
६. Myrdal Gunar (१९७१) , *"The Challenge of World Poverty"*, A world Anti-Poverty Program in Outline, Londan.
७. *"Indian States have more poor than २६ Poorest African Nations"*, The Times of India, १२ July, २०१०.
८. Sengupta Semini (२०१०), *"As Indian Growth Soars Childs Hunger Persists"*, Article, The New York Times, २२ May, २०१०.

❑❑❑

भारतातील काळया पैशाची वाढती व्याप्ती: शोध आणि बोध

डॉ. उदय लोखंडे
सहा. प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना (Introduction)

जागतिक स्तरावर उत्पादकतेच्या बाबतीत आपला कोणता क्रमांक लागतो हे भारताच्या दृष्टीने तितकेसे महत्वाचे नाही. परंतु काळया पैशाच्या उत्पादनाच्या बाबतीत मात्र जगातील अव्वल देशांना असुया वाटेल अशी नेत्रदिपक प्रगती भारताने केली आहे. काळा पैसा प्रत्येक देशात थोड्याफार प्रमाणात असू शकतो हे जरी मान्य केले तरी ज्या देशातील २९ टक्के जनता दारिद्र्यात जीवन जगते, म्हणजेच त्यांना दोन वेळची भाकरीही मिळत नाही, ज्या देशात ५९ हजार झोपडपट्या असून त्यापैकी २२ टक्के झोपड्या ह्या गंध्या नाल्यावर, २४ टक्के लोहमार्गावर तर ५२ टक्के सरकारी मालकीच्या जमिनीवर आहेत.[१] अशा विकसनशील म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारत या देशात बहुसंख्य जनता विविध समस्यांनी ग्रस्त असताना समाजातील एक वर्ग जर काळया पैशाच्या जोरावर स्वर्गीय पद्धतीने आपले चैनीचे जीवन जगत असेत तर ते कोणत्याही सुसंस्कृत समाजाला कदापी पटणारे नाही.

तसेच अर्थव्यवस्थेच्या बाजूने विचार करता अर्थव्यवस्थेला सर्वात घातक घटक जर कोणता असेल तर तो काळा पैसा आहे. अशा पैशाची एक समांतर अर्थव्यवस्थाच (Parraral Economy) तयार झाली आहे. ("ज्यावेळी वैध अर्थव्यवस्था आणि अवैध अर्थव्यवस्था एकाच वेळी अस्तित्वात असतात तेव्हा त्यास समांतर अर्थव्यवस्था म्हणतात.") भारतात समांतर अर्थव्यवस्थेची सुरूवात द्वितीय विश्वयुद्धापासून झाली. कारण त्यावेळी आवश्यक वस्तू कमी असल्यामुळे सरकारला नियंत्रित राशन व्यवस्था राबवावी लागली व त्यातूनच भ्रष्टाचाराला सुरूवात झाली. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ही अर्थव्यवस्था संपुष्टात येईल असे भाबड्या जनतेला वाटत होते. परंतु असे झाले नाही. उलट ती नियोजनाबरोबर वाढतच गेली आणि आता तर तिने आपले उग्र रूप धारण केले आहे. सरकार आणि कार्पोरेट क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराच्या उगमापासून ते अगदी आम आदमीचे वास्तव्य असलेल्या तळागाळापर्यंत सर्वांनाच काळया पैशाचे व्यसन जडले आहे. म्हणून या ठिकाणी काळा पैसा म्हणजे काय? त्याचे अर्थव्यवस्थेवर कोणते परिणाम होतात? व तो रोकण्यासाठी काय करता येईल या अनुषंगाने प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

काळा पैसा म्हणजे काय? व्याख्या व संकल्पना (Definition and Concept)

काळा पैसा या शब्दातूनच गोपनियता आणि अवैद्यपणाची छटा लक्षात येते. आजकाल काळ्या पैशाची फार चलती आहे. (व्यवहारात आणि चर्चेत देखील) काळा पैसा म्हणजे काय हे लक्षात येण्यासाठी पुढील काही व्याख्या पाहू

१. वांचू के. एन. यांच्या मते, "काळा रंग हे वाईट प्रवृत्तीचे लक्षण मानले जाते. त्यामुळे अशा प्रवृत्ती ज्या पैशाच्या व्यवहारात आढळतात तो पैसा म्हणजेच काळा पैसा होय."[२]

२. बोरीकर दिनकर यांच्या मते, "अर्थशास्त्रात काळा पैसा म्हणजे काळ्या अर्थव्यवस्थेशी निगडीत असलेला पैसा होय."[३]

३. लांबा अनिल यांच्या मते, "जेव्हा लोक अवैध्य मार्गाने साधनसंपत्तीचा साठा (Stock) जमा करतात तेव्हा त्या साठ्यास काळा पैसा असे म्हणतात."[४]

अगदी सोप्या शब्दात सांगायचे तर, "ज्या उत्पन्नावर एखाद्याने कर भरला पाहिजे, मात्र तो भरला जात नाही असे उत्पन्न म्हणजे काळा पैसा. म्हणजेच कायदेशीर मार्गाने कमावलेल्या मात्र कर न भरलेल्या पैशाचा समावेश काळ्या पैशातच होतो." थोडक्यात, काळ्या पैशातील खोट त्या पैशात नाही तर तो ज्या पद्धतीने जमवला जातो त्यामध्ये आहे. लाचखोरी, स्मगलिंग, बनावट कागदपत्रांसारखी गुन्हेगारी यांसारख्या माध्यमातून काळा पैसा साठवला जातो. व्यापारी काही विशिष्ट उत्पादनांची प्रचंड प्रमाणात खरेदी करून साठेबाजी करतात. परिणामी भाववाढ होते आणि त्यानंतरच्या विक्रीतून व्यापारी चढ्या भावाने वस्तू, उत्पादने, माल विकून नफेखोरी करतात.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Research)

१. काळ्या पैशाची संकल्पना व व्याप्ती समजून घेणे.
२. काळ्या पैशास जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा शोध घेणे.
३. काळ्या पैशाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम अभ्यासणे.
४. काळा पैसा रोखण्याच्या दृष्टीने उपाययोजना सूचविणे.

गृहितके (Assumtions)

१. काळ्या पैशामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मुलगामी परिणाम होत आहे.
२. भारतातील काळ्या पैशाची व्याप्ती झपाट्याने वाढत असून त्याचा सामान्याच्या जीवनमानावर परिणाम होत आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ("भारतातील काळ्या पैशाची वाढती व्याप्ती : शोध आणि बोध") प्रामुख्याने विविध संस्थांचे अहवाल, संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, इंटरनेट यासारख्या द्वितीयक साधनांचा आधार घेण्यात आलेला असून वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील काळया पैशाची व्याप्ती / साम्राज्य (Scope)

भारतामध्ये काळा पैसा किती आहे या संदर्भात वेळोवेळी विविध व्यक्ती, संस्था, समित्या, स्वयंसेवी संघटना यांनी अभ्यास केला आहे. त्यामुळे काळया पैशाची व्याप्ती किती आहे हे लक्षात येण्यासाठी त्यांचे अभ्यास पाहणे उचित ठरेल. केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या वांचू समितीच्या अभ्यासानुसार,भारतात सन १९६१-६२ मध्ये ७०० कोटी रूपये व सन १९६५-६६ साली १००० कोटी रूपये इतका काळा पैसा होता. परंतु या समितीतील एक अन्य सदस्य डी. के. रंगनेकर हे या मताशी सहमत नव्हते. त्यांच्या मते, ही रक्कम सन १९६१-६२ मध्ये ११५० कोटी रूपये, सन १९६५-६६ मध्ये २३५० कोटी रूपये व सन १९६९ ते १९७८ या काळात ३०८० कोटी रूपये इतकी होती.[५] ओ. पी. चोपडा यांनी सन १९६०-६१ ते १९७६-७७ या वर्षाचा अभ्यास करून काळया पैशाचा अंदाज काढला व सांगितले की, १९६०-६१ मध्ये जो ९१६ कोटी रूपये इतका काळा पैसा होता तो सन १९७६-७७ मध्ये ८०९८ कोटी रूपये इतका वाढला जो तत्कालीन जी. डी. पी. च्या १०.५ प्रतिशत इतका होता. National Institute of Public Finance & Policy या संस्थेच्या अभ्यासानुसार, सन १९८३-८४ मध्ये ३१५८४ ते ३६७८४ कोटीच्या दरम्यान काळा पैसा होता, जो राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १८ ते २१ टक्क्यांच्या जवळपास होता.[६] सुरजभान गुप्ताच्या अभ्यासानुसार, सन १९९२ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये ५१,००० कोटी रूपये इतका काळा पैसा होता. संसदेच्या स्थायी समितीने केलेल्या अभ्यासानुसार, सन १९९४-९५ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत ११,००,००० कोटी रूपये काळया पैशाच्या रूपाने चलनात होते. जे राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १३० टक्के इतके प्रचंड होते.[७] राजू चेलिया गटाच्या अहवालानुसार, भारतात प्रत्येक रूपयाच्या व्यवहारातील एक पंचमांश भाग हा काळया व्यवहारात होतो. सन १९८३-८४ या एकाच आर्थिक वर्षात ३६ हजार कोटी म्हणजेच त्या वर्षातील सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या तब्बल २१ टक्के भाग काळया पैशाचा होता असे गटाने म्हटले आहे.[८] ग्लोबल फायनान्शियल इंटिग्रिटी (GFI) या आंतरराष्ट्रीय संस्थेच्या अहवालानुसार, सन १९४८ ते २००८ या काळात ४८ हजार २०० कोटी डॉलर्स एवढी रक्कम भारतातून परदेशात पाठवण्यात आली व ही सर्व रक्कम पूर्णपणे भ्रष्टाचार गैरमार्गाने कमावलेला काळा पैसा आहे. विशेष म्हणजे २००४ ते २००८ या चार वर्षात दरवर्षी सरासरी १९०० कोटी डॉलर्स एवढी रक्कम परदेशात पाठवण्यात आली व या पैशाचे जी. डी. पी. शी प्रमाण पाहता जवळपास ४० टक्के इतके आहे.[९] स्वीस बँकिंगने प्रसिध्द केलेल्या अहवालानुसार, भारतामध्ये सर्वाधिक काळा पैसा निर्माण होत असून जगातील इतर सर्व देशांतील काळया पैशाचा विचार केला तर भारताची रक्कम त्या सर्वांच्या एकूण रक्कमेपेक्षा सुध्दा जास्त आहे. काही देशांशी तुलनाच करायची झाल्यास स्वीस बँकेत ज्या रक्कम ठेवल्या गेल्या त्यात रशिया ४७ बिलीयन डॉलर्स, इंग्लंड ३९० बिलीयन डॉलर्स, युक्रेन १०० बिलीयन डॉलर्स, चीन ९६ बिलीयन डॉलर्स तर एकट्या भारताचे १४५६ बिलीयन डॉलर्स आहेत.[१०]

थोडक्यात, असे म्हणतात की आकडे बोलतात आणि जर हे खरे असेल तर वरील आकडे काळ्या पैशाची वाढती व्याप्ती लक्षात येण्यास पुरेसे आहेत.

काळ्या पैशाच्या निर्मीतीस जबाबदार असणारे घटक किंवा कारणे (Causes)

काळ्या पैशास जबाबदार असणारे घटक किंवा काळ्या पैशाची निर्मिती ज्या कारणाने होते ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. भारतात प्रत्यक्ष कराचे दर इतर देशाच्या तुलनेत खूपच जास्त असल्याने कर चुकवेगिरीला प्रोत्साहन मिळते. परिणामी त्यातूनच काळा पैसा निर्माण होत आहे.

२. भारतीय अर्थव्यवस्था टंचाई आणि लायसन्स राजने ग्रासली आहे. त्यामुळे लायसन्स मिळविण्यासाठी भ्रष्टाचाराचा सर्रास अवलंब केला जातो आहे.

३. राजकीय पक्षांना पक्षनिधी म्हणून होणारे काळ्या पैशाचे वाटप आणि त्याचा निवडणुकीत होणारा गैरवापर यामुळे सुद्धा काळा पैसा वाढण्यास वाव मिळत आहे.

४. सरकारने संकटग्रस्त कृषी क्षेत्रास प्राप्ती करापासून दूर ठेवले आहे, ही चांगलीच बाब आहे. परंतु याचा गैरवापर म्हणजे अनेक करदाते आपले गैरकृषी उत्पन्नही कृषी क्षेत्रातील उत्पन्न म्हणूनच दाखवत आहेत. परिणामी काळा पैसा तयार होत आहे.

५. देशात सातत्याने होणारी भाववाढ सुद्धा करापासून वाचण्यासाठी लोकांना कर बुडवेगिरीस मजबूर करत आहे. कारण भाववाढीमुळे वास्तव उत्पन्न घटत असते. म्हणूनच चांगले उत्पन्न असणारे सरकारी कर्मचारी सुद्धा आपल्या पदाचा दुरूपयोग करून लाच घेताना दिसत आहेत. या सर्वांचा परिणाम म्हणून एक प्रकारे काळ्या पैशाच्या निर्मीतीस प्रोत्साहनच मिळत आहे.

काळ्या पैशाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम (Impacts)

१. **सरकारी उत्पन्नाचे नुकसानः** सरकारला ज्या विविध मार्गाने उत्पन्न मिळते त्यापैकी सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे कर व हा कर पैशांच्या रूपाने भरला जातो. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील काळ्या पैशाचे प्रमाण जेवढे वाढेल तेवढे सरकारच्या उत्पन्नाचे नुकसान जास्त होईल. परिणामी त्याचा सामाजिक विकासावर परिणाम होईल.

२. **आर्थिक असमतोल व संपत्तीचे केंद्रीकरणः** काळ्या कमाईमुळे आर्थिक असमतोल वाढतो व संपत्ती श्रीमंताच्या हातामध्येच केंद्रीत होऊन गरीब व श्रीमंतातील दरी वाढत जाते. ज्यामुळे आर्थिक नियोजन ढासळून प्राथमिक क्षेत्रातील गुंतवणूक कमी होते.

३. **संपत्तीचा दुरूपयोगः** काळ्या पैशामुळे समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण होऊन संपत्तीचा दुरूपयोग होतो. म्हणजेच चैनीच्या वस्तूंवरील अनावश्यक खर्च वाढून पैसा अनुत्पादक कार्यावरतीच मोठया प्रमाणात

खर्च करण्यासाठी वापरला जातो. जर तो उत्पादक कार्यात गुंतवला असता तर देशातील सर्वसामान्य लोकांच्या कल्याणात वाढ झाली असती. परंतु काळ्या पैशामुळे समाजातील मुठभर श्रीमंताच्याच कल्याणात वाढ होत आहे.

४. **पतनियंत्रणाची साधने कमजोर होतातः** जेव्हा देशात काळ्या पैशातील तरलता मोठ्या प्रमाणात वाढते तेव्हा सरकारकडून वापरली जाणारी पतनियंत्रणाची साधने कमजोर होऊन अपेक्षित परिणाम दाखवू शकत नाहीत. परिणामी सरकारचे लक्षित उद्दिष्टे सफल होत नाही.

५. **भाववाढीस प्रोत्साहनः** काळा पैसा भाववाढीचे एक महत्वाचे कारण आहे. कारण यामुळे अर्थव्यवस्थेतील भाववाढीस चालना मिळते. परिणामी समाजातील सामान्य गरीब जनतेस महागाईचे चटके सहन करावे लागतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

१) विविध अभ्यासांच्या निष्कर्षाअंती लक्षात येते की, भारतातील काळ्या पैशामध्ये झपाट्याने वाढ होत आहे.

२) काळ्या पैशाचे सुरक्षित ठिकाण समजल्या जाणाऱ्या स्वीस बँकेत भारताची रक्कम जगातील इतर देशांच्या तुलनेत सर्वात जास्त (१४५६ बिलीयन डॉलर्स)आहे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील काळ्या पैशाचं साम्राज्य वाढण्यास भारतातील कर संरचना मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहे.

४) अलिकडच्या काळात भारतीय राजकारणाचा चेहरा बदलत असून सत्ताधारी राजकीय पक्ष आपल्या पदाचा गैरवापर करत असल्याकारणाने काळ्या पैशास आश्रय मिळत आहे.

५) काळ्या पैशामुळे पतनियंत्रणाची साधने अपेक्षित परिणाम दाखवू शकत नाहीत. परिणामी सरकारचे लक्षित उद्दिष्ट सफल होत नाही.

६) काळा पैसा समाजातील मुठभर श्रीमंताच्याच हातामध्ये केंद्रीत होऊन आर्थिक असमतोल वाढून गरीब व श्रीमंतातील दरी वाढत आहे.

उपाययोजना (Remedies)

काळा पैसा रोखण्याच्या दृष्टीने पुढील उपाययोजना सुचविता येतील.

१. **भारतीय कर संरचनेत सुधारणा हवीः** यामध्ये समन्यायी कर तत्व वापरण्याबरोबरच करांचे दर सुद्धा कमी केले पाहिजेत. कारण करांचे दर जर लोकांच्या क्षमतेतील असतील तर लोक स्वत:हून कर भरण्यास तयार होतील. परिणामी काळा पैसा कमी होण्यास मदत होईल.

२. **अनावश्यक नियंत्रणे हटवली जावीतः** सुधारणोत्तर काळात भारत सरकारने बरेच नियंत्रणे कमी केली आहेत. परंतु अजूनही जे काही अनावश्यक नियंत्रणे लायसन्स, कोटा या सारख्या पद्धती आहेत त्यापासून

मुक्तता केली पाहिजे. म्हणजेच ज्याच्या आधारे काळी कमाई करता येईल अशी परिस्थितीतच निर्माण होऊ दिली नाही पाहिजे.

३. **निवडणूक सुधारः** भारतासारख्या लोकशाहीप्रधान देशात अलीकडच्या काळात राजकारणाचा चेहरा बदलत आहे. राजकीय पक्ष निवडणूक लढवण्यासाठी धनाढ्य अशा उद्योगपतींकडून मोठ्या प्रमाणात चंदा गोळा करतात व सत्तेवर आल्यास पदाचा गैरवापर करतात. म्हणून अशा प्रकाराला रोखले तरच काळ्या पैशास आळा बसण्यास मदत होईल.

समारोप

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील काळ्या पैशाच्या वाढत्या साम्राज्यामुळे सरकारी उत्पन्नाच्या नुकसानीबरोबरच प्रामाणिक करदात्यांवरचा दबाव वाढत आहे. शिवाय आर्थिक असमतोल निर्माण होऊन देशातील मुठभरांच्या हाती संपत्ती एकवटू लागली आहे. कर चुकवेगिरीचे प्रमाण जितके वाढेल काळ्या पैशात तितकी वाढच होईल. कारण कर चुकवणारे काळ्या बाजारात मोठ्या प्रमाणात देवाण-घेवाण करतात, वस्तू मालाचा साठा करतात. परिणामी खुल्या बाजारात टंचाई वाढून महागाई वाढत आहे. तसेच भाववाढ आणि जमा खर्चाचा ताळमेळ बिघडण्यातही काळ्या पैशाचा मोलाचा वाटा असतो. या सगळ्यांचा एकसंध परिणाम पत आणि गुंतवणूकीसंदर्भात सरकारने आखलेल्या धोरणाच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीवर होतो. एकूणच, वरील सर्व साखळी रोखली जावी असे प्रामाणिकपणे वाटत असेल तर काळा पैसा रूपी राक्षसाला वेळीच आवर घातला पाहिजे. नाही तर वांचू समितीने म्हटल्याप्रमाणे 'अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा हा कॅन्सरच्या रोगाप्रमाणे आहे. त्याला वेळीच रोखले नाही तर तो निश्चितपणे देशाला बरबादीच्या मार्गाने घेऊन जाईल.'

संदर्भ (References)

१) तुळजापूरकर देविदास(२०१२), *"अर्थसंकल्प चर्चासत्रातील भाषण"*, दै. महाराष्ट्र टाईम्स, २१ मार्च २०१२.

२) वित्त मंत्रालय, भारत सरकार (२००७), *"भारतीय अर्थव्यवस्था"*, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा.

३) बोरीकर दिनकर (२०११), "*भारतीयांचे स्वीस बॅंकेत ७२ लाख ८० हजार कोटी"*, लेख, दै. दिव्य मराठी, ५ डिसेंबर २०११.

४) लांबा अनिल (२०११), *"काळा पैसा"*, लेख दै. सकाळ, २ जानेवारी २०११.

५) महाराव ज्ञानेश (२०१०), *"पैसा झाला काळा"*, लेख, चित्रलेखा मासिक, ३० जानेवारी २०१२.

६) चावळे सुनिल (२०११), *"काळ्या पैशाचे व्यसन"*, लेख, दै. लोकसत्ता, ३१ जानेवारी २०१२.

७) जोशी अनिल (२०१२), *"काळा पैसा अदृश्यच राहणार"*, लेख, चित्रलेखा मासिक, ३० जानेवारी २०१२.

८) http://enwikipedia.org/indianblackmoney

९) http://indiatimes.com

10) http://divyamarathi.bhaskar.com

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्ष : अपेक्षा आणि जबाबदारी

डॉ. रविंद्र चव्हाण
भूगोल विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

प्रस्तावना

भारतीय शिक्षणव्यवस्था ही 'लॉर्ड मेकॉलो' यांची देणगी आहे हे अर्धसत्य अनेकांच्या तोंडून आपणास ऐकावयास मिळते. भारतीय शिक्षणव्यवस्थेमध्ये गुणवत्तेशी तडजोड करण्याची बिजे ही स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये मोठया प्रमाणात पेरली गेली. एकीकडे शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा आग्रह धरावयाचा व दुसरीकडे ही शिक्षण व्यवस्था खाजगी, व्यापारधार्जिण्या लोकांच्या ताब्यात कशी जाईल यासाठी वरीष्ठ पातळीवर अनुकूल धोरण ठरवायचे. अशी दुहेरी रणनिती या शिक्षण व्यवस्थेच्या बाबतीत आपणास पहावयास मिळते. पाश्चात्य आणि पौर्वात्य देशांमध्ये अगदी प्राचीन कालखंडापासून शैक्षणिक गुणवत्तेचा आग्रह धरला गेला आहे. हिंदुस्थानातील नालंदा, तक्षशिला यासारखी प्राचीन विद्यापीठे ही भारतातील शैक्षणिक गुणवत्तेची प्रतिके होती. आपल्या संस्कृतीमध्ये 'ज्ञान पवित्र आहे' या संकल्पनेची जागा ज्ञान हे पैसे मिळविण्याचे प्रमुख साधन आहे या नव्या संकल्पणेने घेतली आहे. त्यामुळे जागतिकीकरण, खासगीकरण, व्यापारीकरण, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नानेनिधी (IMF), जागतिक व्यापार संघटना (WTO) यातून निर्माण झालेला आणि आपण मान्य केलेला 'GAAT' करार अशा गोष्टींपासून आपण अलिप्त राहूच शकत नाही. असे असले तरीही आपल्याकडून उच्चशिक्षणामध्ये सतत गुणवत्तावाढीचा आग्रह धरला जातो व तो अपरिहार्य आहे.

महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय शिक्षणामध्ये गुणवत्तेची वाढ व्हावी व त्यांचा सर्वांगीण दर्जा सुधारावा यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने (U.G.C.) सप्टेंबर १९९४ मध्ये 'NAAC' (National Assessment & Accreditation Council) राष्ट्रीय मुल्यमापन व अधिस्विकृती परिषदेची स्थापना केली. 'नॅक' ही विद्यापीठ अनुदान आयोगाची स्वायत्त संस्था आहे. महाविद्यालय ज्यावेळी यशस्वीपणे पहिल्या नॅक कमिटीला सामोरे जाते व आपले मुल्यांकन करून घेऊन ग्रेड मिळविते त्यानंतरचे महाविद्यालयाचे प्रथम काम असते की, महाविद्यालयाने अंतर्गत गुणवत्ता (दर्जा) हमी कक्षाची स्थापना करावयाची. हा कक्ष (IQAC) नॅकने दिलेल्या सूचनांप्रमाणे प्रथम मूल्यांकनोत्तर गुणवत्ता वाढीच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या तयारीसाठी अत्यंत महत्वाचा समजला जातो. या समितीचे कार्य हे फक्त 'नॅक' ला वार्षीक अहवाल पाठविणे इतक्या मर्यादित स्वरूपाचे नसून

महाविद्यालयाच्या सर्वांगीण विकासाचे नियोजन व अंमलबजावणीची देखरेख करणे हे आहे.

महाविद्यालयाचा शैक्षणिक दर्जा हा नॅकच्या ग्रेडवरून ठरवला जातो. सध्यातरी महाविद्यालयाची गुणवत्ता तपासणारी दुसरी यंत्रणा अस्तित्वात नसल्याने शासनमान्य 'नॅक' या यंत्रणेद्वारेच आपल्याला महाविद्यालयाची गुणवत्ता तपासून घ्यावी लागत आहे. 'नॅक' ने ऑक्टोबर २०१३ मध्ये अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्षाच्या संदर्भातील मार्गदर्शक सूचना वेबसाईटवर प्रकाशित केल्या व त्यामध्ये महाविद्यालयांची व विद्यापीठांची अंतर्गत गुणवत्ता वाढविण्यासाठी IQAC ने कोणत्या जबाबदाऱ्या पार पाडणे आवश्यक आहे हे सांगितले

अंतर्गत गुणवत्ता (दर्जा) हमी कक्षाची उद्दिष्ट्ये

अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्षाची प्राथमिक उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. महाविद्यालयाच्या किंवा विद्यापीठाच्या प्रशासकीय व शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी स्वयंप्रेरीत, सुसंगत, वारंवार न बदलणारी व गुणवत्ता वाढीची जाणीव असलेली व्यवस्था निर्माण करणे.

२. महाविद्यालयाच्या व विद्यापीठाच्या वेगवेगळ्या विभागांमध्ये गुणवत्ता वाढीची संस्कृती रूजविणे व त्याद्वारे एकूणच संस्थांची गुणवत्ता वाढविणे.

धोरण

महाविद्यालयाच्या प्रगतीसाठी 'IQAC' ने विशिष्ट कार्यपद्धती व धोरणांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१) महाविद्यालयाचे शैक्षणिक, प्रशासकीय, वित्तीय कामकाज गतिशिल, परिणामकारक व योग्यवेळी होईल याची खात्री देणारी कार्यपद्धती सुनिश्चित करणे.

२) प्रसंगोचित किंवा समर्पक आणि दर्जेदार शैक्षणिक व संशोधन कार्यक्रम राबविणे.

३) सामाजिक रचनेनुसार समाजातील सर्व घटकांना न्याय देईल असे शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणे.

४) अध्ययन व अध्यापन पद्धतीमध्ये आधुनिक व माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

५) मूल्यमापन प्रक्रियेमध्ये विश्वासार्हता निर्माण करणे.

६) महाविद्यालयातील सोईसुविधांचा योग्य वापर व त्याचे समान वाटप यावर भर देणे.

७) संशोधनातील निष्कर्षाचे आदान-प्रदान करण्यासाठी राष्ट्रीय व संशोधन संस्थाशी आपली संस्था जोडणे.

कर्तव्ये

IQAC कडून पुढील काही कर्तव्यांची अपेक्षा आहे.

१) शैक्षणिक व प्रशासकीय गुणवत्ता वाढीची मानके (Bench Marks) तयार करणे व त्याचे उपयोजन करणे.
२) विद्यार्थी केंद्रीत गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणाची सुविधा निर्माण करणे व ज्ञान व तंत्रज्ञानाने परिपूर्ण व परिपक्व अध्यापक तयार करणे.
३) महाविद्यालयातील वेगवेगळ्या विभागांचे व सोईसुविधांचे प्रत्याभरण (Feedback) अंतर्गत व बहिस्थ संलग्न घटकांकडून किंवा भागधारकांकडून (Stake Holders) करणे व त्यावरील सूचनांची अंमलबजावणी करणे.
४) उच्च शिक्षणातील विविध दर्जेदार घटकांच्या माहितीचा प्रसार करणे.
५) महाविद्यालयामध्ये तसेच परिसरातील इतर महाविद्यालयांशी सामंजस्य करार करून कार्यशाळा, परिसंवाद व परिषदांचे आयोजन करणे.
६) महाविद्यालयातील वेगवेगळ्या उपक्रमांचे दस्तऐवज (Documentation) तयार करणे.
७) व्यवस्थापन माहिती पद्धती (Management Information System - MIS) विकसीत करणे आणि त्याची देखभाल करणे.
८) AQAR (Annual Quality Assurance Report) तयार करणे.

फायदे

अंतर्गत हमी कक्षाचे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) महाविद्यालयाच्या सर्वंकष गुणात्मक वाढीसाठी मदत होते.
२) महाविद्यालयाच्या सर्व विभागांमध्ये गुणवत्ता व दर्जा तयार करण्याविषयीची संस्कृती निर्माण होते.
३) महाविद्यालयातील विविध उपक्रमांचे नियोजन व अंमलबजावणीमध्ये सुसूत्रता आणता येते.
४) महाविद्यालयाची निर्णय प्रक्रिया व कार्यपद्धतीमध्ये समानता येते.
५) महाविद्यालयाच्या सर्व प्रकारच्या विकासाचा आराखडा व अंमलबजावणीमध्ये IQAC च्या कार्यपद्धतीचा फायदा होतो.

रचना

महाविद्यालयाची IQAC ही सर्वसमावेशक (Inclusive) असावी ही रचना करताना UGC च्या Guidelines व AQAR manual चाही आधार घ्यावा. IQAC ची रचना पुढीलप्रमाणे असावी.

१) प्राचार्य - चेअरमन, २) प्रशासन अधिकारी (महाविद्यालयातील प्रशासन), ३) तीन ते आठ शिक्षक, ४) एक संस्था प्रतिनिधी, ५) स्थानिक समाजसेवक / विद्यार्थी व माजी विद्यार्थ्यांचे एक किंवा दोन प्रतिनिधी ६) उद्योजक, भावीपालक (Employer) यांच्याकडून एक किंवा दोन प्रतिनिधी ७) महाविद्यालयातील जेष्ठ प्राध्यापक - समन्वयक IQAC. ही समिती स्थापन करताना महाविद्यालयातील वेगवेगळे विभाग व विद्या शाखा इ. आवाका पाहून समितीची

नेमणूक करावी. नियुक्त मेंबरर्सचा कालावधी हा २ वर्षाचा असेल. नंतर आपण त्यांचे काम समाधानकारक नसेल तर प्रतिनिधी बदलू शकता. मिटींगचा Agenda, Minutes व Action taken Report (ATR) हा electronically maintained असावा. नियुक्त सभासदांना महाविद्यालयाच्या क्षमता, आर्थिक परिस्थितीची व उच्च शिक्षणाचे शासकीय धोरण याविषयी जाण असावी. तसेच प्रशासनामधून नियुक्त प्रतिनिधीला संगणकाचे व e-communication चे ज्ञान आवश्यक आहे. IQAC समन्वयक निवडताना त्यांच्या सेवाजेष्ठतेच्या विचाराबरोबरच त्यांना असणारे इंग्रजी भाषेचे, माहिती तंत्रज्ञान व संगणकाचे ज्ञान यांचाही विचार व्हावा. तसेच समन्वयकाची समन्वय साधण्याची व स्वयंस्फूर्तीने व स्वयंप्रेरणेने स्वयंसेवक म्हणून काम करण्याची तयारी असावी.

IQAC समन्वयकाची भूमिका

१) सर्व सभासदांचा सहभाग निर्णय प्रक्रियेमध्ये राहिल याची काळजी घेणे.
२) IQAC समन्वयकाने नियोजन व अंमलबजावणी कार्यक्रमामध्ये पूर्ण लक्ष द्यावे.
३) सर्व विभागांशी समन्वय साधावा.
४) IQAC समन्वयकाला आवश्यक तेथे प्रशासनाने मदत करणे.
५) दरवर्षीचा AQAR वेळेत पाठविणे.
६) NAAC, UGC, विद्यापीठ, शासन यांचेकडून वेळोवेळी येणाऱ्या सुचनांची माहिती IQAC कमिटीला देणे.

IQAC ची कार्यरत वैशिष्ट्ये

- महाविद्यालयातील जे शैक्षणिक व सहशैक्षणिक उपक्रम चालतात ते उपक्रम प्रभावी व पुरेसे आहेत का याची खबरदारी IQAC ने घ्यावी.
- महाविद्यालयातील विविध प्रकारची सांख्यिकी व इतर माहिती घेण्यासाठी वेगवेगळी प्रपत्रे व कार्यपद्धती IQAC ने ठरवून द्यावीत.
- सर्व प्रकारचे कामकाज गुणवत्तापूर्ण पद्धतीमध्ये होत आहे का हे IQAC समन्वयकाने पहावे.
- AQAR पाठविण्यासाठी आवश्यक माहिती सर्व विभागाकडून घेणे व तिचे जतन करणे.
- दर तीन महिन्याला एक याप्रमाणे वर्षात कमीतकमी चार मिटींग घेणे.
- दरवर्षीचा AQAR, LMC व संस्था व्यवस्थापन यांना पाठविणे व त्यास मंजूरी घेणे.
- महाविद्यालयाच्या वेबसाईटवर IQAC चा AQAR दरवर्षी upload करणे.

- महाविद्यालयाच्या AQAR प्रिंटेड स्वरूपात NAAC ला पाठवताना तो email द्वारे (capuaqar@gmail.com) पाठवावा.
- महाविद्यालयाचा AQAR world format मध्ये पाठविताना त्या फाईलला Track ID व महाविद्यालयाचे पूर्ण नाव द्यावे.

समारोप

राष्ट्रीय विकासातील उच्च संस्थांचा वाटा, जागतीक स्पर्धेत टिकाव धरतील अशी कौशल्ये आणि ज्ञान विद्यार्थ्यांना देऊन त्यांना प्रशिक्षित बनविणे, विद्यार्थ्यांच्या मूल्यशिक्षणावर विशेष भर देणे, नव्या तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग करणे आणि उत्कृष्टतेचा ध्यास या पाच पुर्नमूल्यांकनाची महत्वाची तत्त्वे, आपल्या महाविद्यालयाची वैशिष्ट्ये, नियोजन, दैनंदिन कार्य या संदर्भात व्हावीत अशी नॅकची संकल्पना आहे. ही पाच मूलतत्वे आपल्या महाविद्यालयात राबविली जातात का याची पाहणी करणे व कमतरता दूर करणे ही कामे IQAC ला करावयाची आहेत.

संदर्भ

१. Deshpande H.V. *"NAAC Reaccreditation and College Administration"*, Sukhada Saurabha Publication, Satara.

२. Kothari A. R. (Ed.), *"New Directions in Higher Education Viva Books "*, New Delhi.

३. Proceeding of Two Days UGC Sponsored National Seminar on *"Role of Best Practices in Quality Enhancement and Sustenance in Higher Education Institutions"* by C.K. Thakur College, Panvel.

४. www.ugc.ac.in

५. www.naac.gov.in

❑❑❑

सुसंघटित व्यक्तिमत्व आणि मानसिक संरक्षण यंत्रणा

जमीर मोमीन
शिक्षणशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

जीवनात गरजा पूर्ण करण्यासाठी आपली सतत धडपड चालू असते. प्रत्येकवेळी आपल्याला यश मिळतेच असे नाही. अपयश मिळाल्यास त्यातून मार्ग काढण्याची धडपड पुन्हा करावी लागते. जीवनाच्या प्रत्येक परिक्षेत यश मिळाले नाही तर आपल्या प्रतिष्ठेचा बोजवारा उडू नये म्हणून कोणती तरी ढाल आपण पुढे करतो. जीवनात मिळणारे धक्के सहन करण्यासाठी या ढालींचा उपयोग शोषक म्हणून करतो. त्यामुळे मनावरील ताण थोडा कमी होतो आणि परिस्थितीशी समायोजन करण्याचा प्रयत्न होतो. विफलता दूर करण्यासाठी या यंत्रणेचा उपयोग होतो. या ढालींचा व उपायांचा उपयोग मनुष्य जाणीवपूर्वक करतो असे नाही. कित्येकवेळा त्याची त्याला कल्पना ही नसते. काही प्रमाणात मनातल्या तलवारींच्या घावांचा सामना या ढाली करू शकतातही. मात्र त्यांचा अतिरेक झाला तर गंभीर स्वरूपाची मानसिक विकृती निर्माण होण्याची शक्यता असते. आपल्या वर्तनातील चूका व दोष न स्वीकारता आपल्या चुकीच्या वर्तनाचे समर्थन करण्यासाठी आपण मनामध्ये काही युक्त्या व पद्धती योजतो. या युक्तीवादांना व मनाने निर्माण केलेल्या ढालींनाच संरक्षण यंत्रणा असे संबोधतात.

प्राचीन भारतीय तत्वज्ञानामध्ये 'मन' या संकल्पनेविषयी समग्र विचारमंथन केलेले दिसून येते. 'मन्यते अनेन इति मनः' अशी मानवी व्याख्या भारतीय ग्रंथात केलेली आढळते. श्रीमद्भगवद्गीतेत ध्यानयोग सांगताना, 'मन एव मन्युषणां कारणं बन्धमोक्षयोः'!बन्धाय विषयसंगो मुक्तये निर्विषयं मनः!असे मनाबाबत विवेचन केले आहे. मन हे मानवाच्या बंधनाला कारण आहे आणि मानव त्याच्या मोक्षालाही कारण आहे. इंद्रिय विषयात गढून गेलेले मन बंधनाला आणि विषय सुखापासून अनासक्त असलेले मन मोक्षाला कारणीभूत होते असा याचा अर्थ आहे. भारतीय तत्वज्ञानाने मनाचे अध्यात्मिक स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मनाला अंतःकरण देखील म्हणतात. मनाला नियंत्रीत करून आत्मसिद्धी प्राप्त करून घेण्याच्या विचारावर भारतीय मानसशास्त्रीय तत्वज्ञानात भर दिलेला दिसून येतो. भारतीय तत्वज्ञान आणि मानसशास्त्र यांचे विविध संप्रदाय आहेत. त्यांच्यात मनाच्या संकल्पनेबाबत एकमत नसले तरी बहुतेक संप्रदायांनी मनाचे अस्तित्व मान्य केलेले आहे. मन हे अतिसुक्ष्म असते असे वर्णन उपनिषदात पहावयास मिळते. काही भारतीय संप्रदायांच्या मते मन हे शरीर इंद्रिय नाही. पाच ज्ञानेंद्रिये आणि पाच कर्मेंद्रिये यांच्यावर नियंत्रण ठेवणारे व त्यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन

करणारे मध्यवर्ती व अंतर्गत इंद्रिय आहे. तर काही संप्रदायांच्या मते अनेक इंद्रियांप्रमाणे मन हे सुद्धा इंद्रियच आहे. मनाला ११ वे इंद्रिय व इतर १० इंद्रियांचा राजा म्हणतात. इतर इंद्रियांपेक्षा मन हे अतिशय वेगवान आहे. एखाद्या उफाळणाऱ्या पाण्याला अडविता येईल, पण मनरूपी वाऱ्याला अडविता येणार नाही. ज्यावेळी शरीर इंद्रियांचा प्रवास थांबतो, तेंव्हा मनाचा प्रवास सुरू होतो. जो आपल्या मनावर काबू ठेवतो तो कोणत्याच मोहाला बळी पडत नाही. मन इंद्रियांच्या अधीन होवून जीवनात अनेक प्रश्न व समस्या उभ्या करते. एकदा मन ताब्यात आले की, मग इंद्रियांवर विजय मिळविणे सोपे जाते. म्हणून ज्याने मन जिंकले त्याने जग जिंकले. म्हणूनच तुकाराम महाराज म्हणतात, 'मन इंद्रियांचा राजा, त्याची सर्वभावे करा पूजा'.

आधुनिक मानसशास्त्रामध्ये मात्र मनाचा 'अध्यात्म', 'आत्मा', 'अंतःकरण' या संकल्पनांपासून अलिप्त व शास्त्रशुध्द आणि विज्ञाननिष्ठ अभ्यास केला गेला. १९ व्या शतकाच्या सुरूवातीला माणसाच्या विचाराला एक वेगळे वळण व नवे शास्त्रीय अधिष्ठान लाभले. मन, वर्तन व व्यक्तिमत्व यांचा प्रायोगिक व शास्त्रीय अभ्यास करण्यास सुरूवात झाली. व्यक्तिमत्वाला मानसिक यंत्रणांची संघटना असे संबोधले जावू लागले. सामाजिक परिस्थितीत घडणाऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाची गोळाबेरीज हे 'व्यक्तिमत्व' समजले जावू लागले. व्यक्तीच्या मनाचा बुद्धी, चारित्र्य, अभिवृत्ती, अभिरूची, कर्तृत्व, स्वभाव, नैतिकता यांच्याशी तुलनात्मक अभ्यास केला गेला. मनाच्या बोधावस्था व अबोधावस्था, तसेच शरीरातील विविध ग्रंथीतून स्त्रवणारे स्त्राव, मनो-लैंगिक, मनो-शारीरिक वर्तन यांचा समग्र अभ्यास सुरू झाला. मानवी वर्तनांचा वेध घेवून त्यांचा व्यक्तीच्या मनो-शारीरिक संघटनांशी संबंध प्रस्थापित केला गेला. एकूणच मानवी वर्तन अत्यंत गतीमान, सूक्ष्म, तरल तसेच गुंतागुंतीचे आहे असा निष्कर्ष निघाला.

'सुसंघटीत व्यक्तीमत्व' हे सुसंघटीत व एकात्म मनाचे प्रतिबिंब असते. निसर्गाने दिलेली मनो-शारीरिक शिदोरी घेवून जगात केलेली वाटचाल म्हणजे व्यक्तिमत्व. जीवनाची ही वाटचाल सुरू असताना व्यक्तीला सभोवतालच्या परिस्थितीशी मिळते-जुळते घ्यावे लागते.जीवनाची व्याख्या 'जीवन ही एक तडजोड आहे' अशी केली जाते. सभोवतालच्या परिस्थितीशी व्यक्तीचे समायोजन म्हणजेच जुळवा-जुळव झाली तरच व्यक्तीचे मन निरोगी राहते.परिस्थितीशी समायोजन साधले नाही तर मनामध्ये आणि पर्यायाने व्यक्तीमध्ये विकृती निर्माण होते. एकाच घटनेमुळे दोन व्यक्तींच्या प्रतिक्रिया, ताणाचे परिणाम भिन्न असू शकतात. कमी-अधिक तीव्रही असतात. यामागे त्या दोन व्यक्तींची समायोजन क्षमता, त्यांचं एकंदरीत व्यक्तिमत्व, पूर्वानुभव, अनुभवांची पुनरावृत्ती, मानसिक परिपक्वता अशा अनेक गोष्टी असतात. काही मानसिक व शारिरीक ताणांशी मन व शरीर लगेच जुळवून घेतात, तडजोड करतात आणि त्यांचे फारसे परिणाम उरत नाहीत. मात्र काही ताण-तणाव असे असतात की त्यांचा शरीरावर व मनावर बराचकाळ परिणाम होत असतो. ते तीव्र ही असतात. शरीर व मन या ताणांशी झुंजत राहतात. पण

प्रत्येकवेळी ते या लढाईत यशस्वी होतातच असे नाही. मग मनो-शारीरिक व्याधी, कधी वैफल्य, औदासिन्य यांनी मन व शरीर घायाळ होतच राहतात. उद्विग्नता, कंटाळा, चिडचिड, वैताग या ताणांचा म्हणजेच मनातल्या तलवारींचा मुकाबला करण्यासाठी मनानेच काही संरक्षण यंत्रणा म्हणजे ढाली तयार केल्या आहेत. त्याबाबत आजच्या पालक, शिक्षक, शिक्षक-प्रशिक्षक, अभ्यासक्रमतज्ज्ञ यांनी जाणून घेणे ही काळाची गरज आहे.

एखाद्या कृतीत आपली चूक झाली असता ते मान्य न करता इतरांना खऱ्या वाटतील अशा सबबी सांगणे म्हणजेच समर्थन करणे. यामध्ये आपल्या वर्तणाचे समर्थन केले जाते. उदा. मेडीकलला प्रवेश मिळाला नाही याचे कारण आपल्याला गुण कमी पडले हे मान्य न करता 'आता काय करायचे डॉक्टर होवून' गल्लीबोळात सुद्धा शेकडो डॉक्टर आहेत! असे इतरांना पटणारे कारण सांगणे हा संरक्षण यंत्रणेचाच एक भाग आहे. समर्थनाचा पुढचा टप्पा म्हणजे प्रक्षेपण करणे. या प्रकारात दोष आपला असला तरी तो दुसऱ्यांच्या माथी मारला जातो. आपल्या दोषांना झाकण्याचा प्रयत्न करून इतर कसे माझ्या अपयशास कारणीभूत आहेत हे वारंवार बजावले जाते. स्नेहसंमेलनात एखाद्या विद्यार्थीनीला नीट गाता आले नाही तर ती, पेटी तबल्याची साथ चांगली नव्हती असे म्हणते. परीक्षेत नापास होणारा विद्यार्थी शिक्षकांनी नीट शिकविले नाही असे सांगतो. तसेच एखाद्या क्षेत्रातील न्युनता नाहीशी करण्यासाठी दुसऱ्या एखाद्या क्षेत्रात विशेष परिश्रम करून उणिव भरून काढण्याची जी यंत्रणा मनामध्ये असते त्याला प्रतिपुरण असे म्हणतात. उदा. शारीरिक व्यंग असलेली व्यक्ती कला क्षेत्रात खूप आघाडीवर राहण्याचा प्रयत्न करते.

जीवनात ज्या इच्छा अथवा स्वप्ने प्रत्यक्षपणे पूर्ण होत नाहीत त्या व्यक्ती दिवास्वप्नात पूर्ण होताना पाहते. प्रियकर प्रेयसीला प्रत्यक्षपणे न लाभलेला एकांत चांदण्या रात्रीचे दिवास्वप्न पाहून मिळविला जातो. क्रिकेट संघात समाविष्ट होण्याची इच्छा बाळगणारा मात्र प्रत्यक्ष निवड न झालेल्या खेळाडूला आपण वानखेडे स्टेडीयमवर शतक ठोकत आहोत असे दिवास्वप्न पाहण्याने आधार मिळतो. थोडावेळ दिलासा मिळण्यासाठी दिवास्वप्न चांगले असते. पण त्याचा अतिरेक माणसाला निष्क्रिय बनवते. काही लोक आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी, आपली उणीव लपविण्यासाठी काही प्रसिद्ध व्यक्तींच्या छायेत राहतात. प्रसिद्ध नटाबरोबर, नटीबरोबर फोटो काढण्यात धन्यता मानतात. इतरांसारखे राहण्याचा, त्यांच्यासारखे दिसण्याचा प्रयत्न करतात. प्रसिध्द व्यक्तीशी आपला संबंध प्रस्थापित करून, त्या व्यक्तीशी तादात्म्य पाहून आपले दोष झाकण्याचा अथवा प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. समायोजन साधण्याचा आणखी एक प्रकार म्हणजे उदात्तीकरण करणे. भांडण करण्याची प्रवृत्ती असलेल्या व्यक्तीने अन्यायाविरूद्ध झगडणे हे उदात्तीकरण आहे. संभोग ही कामनिष्ठ सहज प्रवृत्ती आहे. पण विविध कलांच्या

माध्यमातून, चित्रकलेतून, शिल्पकलेतून व समाजमान्य इतर प्रक्रियांमधून या प्रवृत्तीचे उदात्तीकरण केले जाते.

माणसाच्या मनात कित्येकवेळा अतिशय वाईट विचार येतात. वासना निर्माण होतात. व्यक्ती समाजाच्या निती नियमांच्यासाठी असे विचार, वासना न कळत दडपून टाकण्याचा प्रयत्न करत असते. या दाबून टाकण्याच्या प्रवृत्तीला दमन असे म्हणतात. मनातल्या मनात उफाळून येणारी वासना आपण न कळत दडपत असतो. भिती वाटत असली तरी आपण निर्भय आहोत असे दाखविण्याचा आपला प्रयत्न असतो. पण अशावेळी मनावर एकप्रकारे ताण वाढत जातो. दमन ज्यावेळी आपण जाणीवपूर्वक करतो व मनाला वळण लावण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा ते निरोधन असते. निरोधन हे दमनापेक्षा जास्त धोकादायक असते. आपली चूक झाली नसताना आपल्याला जबरदस्त शिक्षा झाली आहे हे दाखविण्यासाठी व इतरांचे लक्ष स्वत:कडे वेधून घेवून सहानुभूती मिळविण्यासाठी काही व्यक्ती स्वत:लाच शिक्षा करून घेतात. त्याला आत्मताडन म्हणतात. आमरण उपोषण करणे हा आत्मताडनाचाच एक भाग आहे. पती रागवला तरी पत्नी त्याच्यावर राग न व्यक्त करता ती मुलांवर आपला राग व्यक्त करते याला विस्थापन म्हणतात. नाकारत्मकता ही असहकार पुकारून साधली जाते. 'सिनेमा दाखविण्याचे मान्य केले नाही तर आम्ही जेवणार नाही' असे मुले म्हणतात. यातून काहीवेळा समायोजन साधले जाते. तसेच दांभिक आजार ही एक प्रकारची पळवाट संरक्षण यंत्रणेचाच प्रकार आहे. कठीण परिस्थितीतून माघार घेण्यासाठी आजाराचे छोटे कारण दाखविले जाते. परीक्षेची भिती वाटणारी मुले आजारी असल्याचे सांगतात.

समर्थनाचा अतिरेक झाला की 'विकृत श्रध्दा' हा प्रकार संभवतो. एखाद्या संशयी माणसाला इतर लोक आपल्यविरूद्ध आहेत असे वाटते. तसेच धकाधकीच्या प्रसंगांना तोंड न देता पलायन करण्याच्या प्रवृत्तीला परागमन असे म्हणतात. पुरूषांपेक्षा स्त्रियांमध्ये असे वर्तन अधिक प्रमाणात आढळते. भांड्यांची आदळ आपट करून 'मी आपली माहेरीच जाते मुली' असा सारखा धाक घालणे परागमनाचे निदर्शन आहे. काही व्यक्तींच्या ठायी अनिवार्य बलाप्रवृत्ती निर्माण होते. वासना दडपण्यामुळे जे दडपण निर्माण होते त्यामुळे एखादी क्षुल्लक दिसणारी कृती व्यक्तींकडून वारंवार केली जाते. रस्त्याने जाताना दिव्याच्या खांबांना स्पर्श करणे, कोणासही संभाषण करताना रूमालाने वारा घेणे, बोलताना खांदे उडवणे वगैरे निरर्थक वाटणाऱ्या कृती अशावेळी केल्या जातात. काही व्यक्ती प्रतिक्रियात्मक वृत्ती दाखवितात. आपल्या मनातील इच्छा, वासना इतरांना कळू नयेत म्हणून त्याच्या विरोधी वर्तन करण्याची प्रवृत्ती असते. लाच खाणारी व्यक्ती नेहमी लाच न खाणाऱ्याबद्दल अथवा नितीमत्तेबद्दल बोलणे पसंत करते. खाजगी आयुष्यात अत्यंत चारित्र्यहीन असणारी व्यक्ती सार्वजनिक ठिकाणी चारित्र्यसंपन्नतेच्या गप्पा मारते. तसेच जे हवे ते मिळाले नाही तर तत्सम असे काही मिळविण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे दुसऱ्या गोष्टींचा अन्याश्रय घेणे होय. खऱ्या सोन्यामोत्याचे दागिने विकत घेणे

शक्य नसलेली व्यक्ती नकली दागिने वापरून आपली हौस भागविण्याचा प्रयत्न करते. 'दुधाची तहान ताकावर' भागविणे ही संरक्षण यंत्रणाची ढालच आहे.

थोडक्यात, समायोजन साधण्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती संरक्षण यंत्रणेच्या ढालींचा उपयोग कमी अधिक प्रमाणात करत असते. पण व्यक्ती आपल्याभोवती संरक्षण यंत्रणेची तटबंदी वारंवार उभी करू लागली की त्यातून विषम समायोजनांची बिजे रोवली जातात. इथे मानसिक आरोग्य संपुष्टात येवून मनोरूग्न व्यक्तींची लक्षणे दिसू लागतात. संरक्षण यंत्रणांच्या सहाय्याने आपण 'स्व' चा बचाव करतो. 'स्व' च्या प्रतिष्ठेला धक्का बसू देत नाही. संरक्षण यंत्रणेचा अतिरेक झाला तर त्यातून मानसिक विकृती निर्माण होण्याची शक्यता असते. म्हणून असे म्हणावे वाटते.

सुख सागर आपण व्हावे! मन बोधे निववावे!
गंगाजळ हृदय करा!... ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा!

संदर्भ

१. आफळे, बापट (१९७३), *"शिक्षणाचे मानसशास्त्रीय अधिष्ठान"*, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

२. करंदीकर सुरेश (१९९४), *"शैक्षणिक मानसशास्त्र"*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

३. कुलकर्णी के. वि. (१९७७), *"शैक्षणिक मानसशास्त्र"*, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

४. खरात आ. पां. (१९८२), *"प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र"*, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

५. जगताप ह. ना. (१९९२), *"अध्ययन उपपत्ती व अध्यापन"*, नूतन प्रकाशन, पुणे.

६. देशमुख एल. जी. (१९९९), *"शिक्षणाचे मानसशास्त्र"*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

७. देशमुख एल. जी. (२००४), *"शैक्षणिक मानसशास्त्र व अध्यापनशास्त्र"*, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

८. पारसनीस न. रा. (१९९६), *"प्रगत शैक्षणिक मानसशास्त्र"*, नूतन प्रकाशन,पुणे.

९. Bhatia and Bhatia (१९९२),*"A text Book of Educational Psychology"*,DOGBG House, Delhi.

१०. Chaube S.P. (१९६६), *"Modern Psychology in the New Education"*, Ramprasad and Son's, Agra.

११. Crow and Crow (१९९५), *"Educational Psychology"*, EURASIA, Publishing House, Delhi.

❑❑❑

उपन्यासकार अज्ञेयजी के 'अपने-अपने अजनबी' उपन्यास में अभिव्यक्त जीवनदर्शन

सुवर्णा कांबळे
हिंदी विभागाध्यक्ष,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

सच्चिदानंद हीरानंद वात्सायन 'अज्ञेय'

व्यक्तित्व

अज्ञेयजी हिंदी के विख्यात कवि, कथाकार, उपन्यासकार, यात्रा विवरणकार तथा प्रयोगशील कवि और अस्तित्ववादी विचारक के रूप में हिंदी साहित्य जगत को परिचित है। आपका जन्म ७ मार्च १९११ को उत्तरप्रदेश में गोरखपूर से लगे देवरिया जिले के 'कसिया' नामक ग्राम में हुआ। बचपन से ही आपको लेखन में रूची थी। पाच साल की उम्र में 'नाचत है भूमिरी' कविता लिखी वह सृजनात्मक लेखक का पहला कदम था। आप युवावस्था में क्रांतीकारी सहपाठियों के संपर्क कारण सक्रिय क्रांतीकारी बने। आपने नौकरी के कारण निरंतर स्थानांतर किया। परिणामतः आपकी शिक्षा-दीक्षा में वैविध्य दिखाई देता है।

कृतित्व

अज्ञेयजी यायावर रचनाकार साहित्य के हर क्षेत्र में भ्रमण कर चुके है - शेखर : एक जीवनी, नदी के द्वीप, अपने-अपने अजनबी जैसी उपन्यासिक कृतियॉ, तारसप्तक संपादन से प्रयोगवादी काव्यधारा के प्रणेता, त्रिशंकु और आत्मनेपद जैसे व्यक्तिवादी निबंध, 'एत्यलम्', 'हरिघासपर क्षणभर', 'अरी ओ करूणा प्रभामय', 'कितनी नावों में कितनी बार', आपकी उल्लेखनीय काव्य कृतियॉ है। आप साहित्य विश्व का हर कोना झांककर आये है। १९५१ में लिखा अपने-अपने अजनबी उपन्यास अज्ञेयजी को अस्तित्ववादी विचारक के रूप में खडा करता है। अपने-अपने अजनबी में पाच पात्र है। उपन्यास तीन खण्डोमें विभाजीत है - प्रथम खण्ड-योके-सेल्मा, द्वितीय खण्ड-सेल्मा और तृतीय खण्ड-योके। मृत्यु से साक्षात्कार करनेवाली सेल्मा और योके, दो मानवीय भावों का द्वंद दिखलाते, भावों का सूक्ष्म अंकन अस्तित्ववाद से परिचित कराता है। अपने-अपने अजनबी में अज्ञेय की उत्पपत्ति है कि नश्वरता का भाव ही जीवन को सृजनात्मक, रसमय और अर्थवान बनाता है और इस तरह मृत्यु व्यक्तित्व की परिपूर्णता में बाधक नहीं, वरन् उसे निष्पन्न करने में सहाय्यक है।"[१] अपने-अपने अजनबी के पात्र विदेशी है और पश्चिम का भी एक साक्षात्कार है, मृत्यु के प्रति जिन दो विरोधी भावों की टकराहट पूर्व और

पश्चिम की जीवन दृष्टी है। सेल्मा कैंसर पीडीत मृत्यु को वरदान मानती है, योके मृत्यु को जीवन के क्षण गीनने का साधन मानती है।

उपन्यास की प्रमुख पात्र वृद्धा कैंसर पीडीत सेल्मा का काठघर बर्फ से दब गया है। और वह बन्दिनी बनी है। संयोगवश मुसाफिर युवती योके आ जाती है। दोनों मृत्यु को साथ लेकर जीती है क्यों कि, काठघर कम से कम तीन महिने, जाडे के मौसम तक बर्फ से मुक्त होनेवाला नही। मृत्यु को सामने देखकर यह दो अजनबी औरते एक-दुसरे के अस्तित्व स्वीकार करती है और खुद में छिपे अजनबी व्यक्तित्व को भी पहचान लेती है। मृत्यु को सामने देखकर अपने-अपने घुटन-टुटन को लेकर अस्तित्व को बचाने के लिए अजनबीपन का चोला छोडकर विचारों में परिवर्तन करती दिखाई देती है। अपने-अपने अजनबी में अस्तित्ववादी दर्शन अभिव्यक्त किया है, माध्यम है जीवन-मृत्यु। दर्शन दो प्रकारसे होता है - १) नेत्र के द्वारा और २) बुद्धि के द्वारा, दर्शन मानव समाज की जीवनगत चिन्मयता की गतीशील चेतनाधारा है, इस दृष्टि से विचार करनेपर दर्शन जीवन को समझने का साधन है।[२] उपन्यास में जिन जीवन सत्यों, मुल्यों को स्थान दिया जाता है, वह उस उपन्यासकार का दर्शन होता है। अपने-अपने अजनबी में मृत्यु को सृजनात्मकता का माध्यम मानकर जीवन की मौलिकता स्पष्ट करनेवाला, अस्तिवादी मानव को प्रेरणा देने वाला प्रेरक तत्त्व है।

आधुनिकता की चुनौती

आज के आधुनिक यंत्र युग में मनुष्य एक तंत्र बना है, जो अपने अस्तित्व के लिए संघर्षरत है। जीवन एक आधुनिक विज्ञान युग की चुनौती है। काठघर में बंदी बनी योके और सेल्मा संघर्ष कर रही है मृत्यु से। योके काठघर से मुक्त पाकर अपने प्रेमी पॉल के साथ जिंदगी बिताने का स्वप्न देखती है। योके मृत्यु से भागना चाहती है - वह नास्तिक, निराशवादी, भौतिकवादी युवती है। सन्त निकोलस आता होगा वहॉ उपर - कब्र में थोडे ही आयेगा। बुढिया ने पूछा: योके तुम्हारा ध्यान हमेशा मृत्यु की ओर क्यों रहता है।[३] मृत्यु को सामने देखकर जीवन से लालसा रखनेवाली योके भयभयीत हो जाती है। जीवन से अनास्था, अनिश्चय यह पश्चिमदर्शन का प्रभाव है। जीवन और मृत्यु बीच के झुले पर योके घृणा, आत्मपीडा, क्रोध, जगुप्सा, अकेलेपन इन मानविय भावनाओं के माध्यम से आधुनिक भौतिकवादी दृष्टी स्पष्ट करती है। योके जीवन को निरर्थक, आस्थाहीन मानती है - मैं क्यों बाध्य हूँ यह सहने को, उस के द्वारा जो जलील किये जाने को? मैं अगर ईश्वर को नहीं मान सकती तो नही मान सकती, और अगर ईश्वर मृत्यु का ही दुसरा नाम है तो में उसे क्यों मानूँ? मैं मृत्यु को नही मानती, नहीं मान सकती, नहीं मानना चाहती। मृत्यु एक झुठ है, क्यों कि वह जीवन का खण्डन है।[४]

जीवन का अंतिम सत्य मृत्यु ही है यह माननेवाली योके मृत्यु से जल्दी छुटकारा पाना चाहती है, कैंसर पीडीत सेल्मा साक्षात मृत्यु का रूप है जो योके खूद मरना चाहती है या सेल्मा को मारना चाहती है। यह उसके जीवन के प्रति

अनास्थावादी दृष्टीकोन का ही प्रतिक है। कैंसर पीडीत सेल्मा ईश्वरवादी है, हर क्षण को चुनौती मानकर जीवन को पुरा जिना चाहती है - जीवन को ईश्वर की आराधना मानती है। योके स्वतंत्रता की कामना करती है तब सेल्मा समझाते हुए कहती है "तुम जो अपने को स्वतंत्र मानती हो वही सब कठिनाइयों की जड है। न तो हमे अकेले है, न हम स्वतंत्र है। बल्कि अकेले नहि है और हो नही सकते, इसलिए स्वतंत्र नही है; और इसलिए चुनने या फैसला करने का अधिकार हमारा नहीं है"।[५] सेल्मा ईश्वर की सत्ता को स्विकार करती हुई प्राप्त हुई जिंदगी को स्विकार करती है। भारतीय निर्गुणवाद का दर्शन सेल्मा करा देती है - विश्व के कण-कण में ईश्वर बसा है, कोई स्वतंत्र नही है।

हेरत-हेरत हे सखी, रहया कबीर हिराइ।
बूँद समानी समॅद मै, सो कत हेरी जाइ।।
हेरत-हेरत हे सखी, रहया कबीर हिराइ।
समॅद समाना बूँद मै, सो कत हेरया जाइ।।

कबीर कहते है कि आत्मा-परमात्मा को खोजते-खोजते परमात्मा में ही विलीन हो गई, जिस प्रकार समुद्र में मिलनेवाली बूँद को पुनः नही देखा जा सकता उसी प्रकार परमात्मा रूपी समुद्र में जीवात्मा रूपी बूँद का पता नही लगाया जा सकता। याने यहॉ कोई स्वतंत्र नही है, कोई अकेला नही है हर एक पर उस ईश्वर की सत्ता है, हर एक में वह बसा है। सेल्मा ईश्वरवादी है कैंसर के दर्द को लेकर जीती है फिर भी ईश्वर को पूरा ओढ लेना चाहती है, वेदना को साथ लेकर देवशिशु का गान गाती है, क्रिसमस मनाती है। खुद को ईश्वर का अंश मानकर उसी में विलीन होना जीवन मानती है। मृत्यु आज के आधुनिक युग में एक चुनौति है, मनुष्य ने हमेशा कार्यमग्न रहकर उसका स्विकार करना चाहिए यह सेल्मा का विचार जीवनदर्शन स्पष्ट करता है।

मृत्यु : जीवन की सार्थकता का साधन

सेल्मा से घृणा करनेवाली योके मृत्यु को नजदीक पाकर जीवन की सार्थकता महसूस करने लगती है। अजनबी सेल्मा को आण्टी कहकर पुकारती है। काठघर में कैद योके आण्टी सेल्मा को कहती है- "क्रिसमस तो अभी बडी दूर है। तब तक क्या होगा?" लेकीन सेल्मा उसे समझाती है - 'योके तुम्हारी उमर ही ऐसी है न। सभी कुछ बडी दूर लगता है। मुझे पूछो न क्रिसमस कोई दूर नहीं है।'[६] सेल्मा का जीवन के प्रति आशावादी दृष्टीकोन देखकर योके के मन में जीवन की सार्थकता के अंकुर फुट पडते है और वह सेल्मा से स्नेह से पेश आकर उसकी सुश्रूषा करने लगती है। जीवन जिने की प्रेरणा मनुष्य के अस्तित्ववाद का मूलाधार है। सेल्मा पर भारतीय मोक्षवाद का प्रभाव दिखाई देता है - जीवन संघर्ष में सुख-दुःख का स्विकार करने की सहज प्रवृत्ती उसे स्विकार्य है। सेल्मा ने अपने युवावस्था में पडोसी फोटोग्राफर को पानी तक मुफ्त में देना नही चाहा था, जो दुषित पानी पीने से फोटोग्राफर पागल बना जाता है और पानी मे कूद कर जान देता है। सेल्मा के सामने जब अपने अस्तित्व का

सवाल खडा हो जाता है, तब वह उपनी स्वार्थता को त्यागकर यान के नाम वसियतनामा लिखकर उससे विवाह कर लेती है। "प्रयत्न और कर्म ही हमारे जीवन की विभिन्न अवस्थाओं को, जीवन सरणि के विभिन्न सोपानों को, एक सुत्रता में पिराते है। मतलब यह कि नैतिक प्रयत्न और कर्म द्वारा ही हमारे व्यक्तित्व का सही अर्थ में विकास होता है। उच्च कोटी के प्रयत्न और कर्म व्यक्तित्व - सम्पन्न बनने की अनिवार्य शर्त है।" मनुष्य का जीवन संघर्ष ही मनुष्य को नैतिक-अनैतिकता के फेरे में डाल देता है, पुण्य को समेटकर मनुष्य मोक्ष को प्राप्त करने की इच्छा रखता है। इस धारणा से क्यों न हो मनुष्य जीवन पथ पर नैतिक मार्ग पर चलता है। इसलिए मृत्यु का भय मनुष्य जीवन की साथर्कता का साधन बना दिखाई देता है।

मृत्यु : सृजनात्मक चुनौती

१९०६ के बाढ में अपने प्रदेश में सेल्मा उसके पडोसी फोटोग्राफर और यान ही बच जाते है। सेल्मा के स्वार्थाधंता के कारण फोटोग्राफर की मौत हो जाती है परंतु, मृत्यु को सामने देखकर सेल्मा में सृजनात्मक बदल हो जाता है। एक बार मृत्यु से साक्षात्कार किये सेल्मा को काठघर में मृत्यु का भय नही है वह उसे चुनौती मानकर स्विकार करती है और योके का अतिथ्य करती है। मुफ्त में पानी तक न देनेवाली सेल्मा योके के लिए नाश्ता बनाकर रखती है यह उसके सृजनात्का का ही द्योतक है। मृत्यु मनुष्य जीवन के चारित्रिक विकास का सृजनात्मक साधन है। योके सेल्मा का शव दफनाने के बाद अपने आप को अकेली महसूस करती है। हिमप्रदेश पर नजर फेरकर देखती है, तो उसे लगता है कि पहाडी की रिढ के पार से कोई आ रहा है। शायद प्रेमी पॉल और उसके साथी। मगर वह जर्मन सैनिक थे। योके का काठघर से छुटकारा हो जाता है। उसे जर्मन सैनिकों द्वारा वैश्या बनाया जाता है। योके को जीवन से नफरत होने लगती है परंतु, सेल्मा का प्रभाव उस पर गहराई से छा गया है। योके भी ईश्वर को पूरा ओढ लेना चाहती थी। ईश्वरवादी बनी योके अंत में एक भले मनुष्य के सान्निध्य में अंत हो जाये यह आशा रखती है। अंत में योके जगन्नाथन नामक ईश्वरवादी मनुष्य के बाहों में अंतिम सॉस लेती है। योके का यहॉ ईश्वरवादी बनना, जीवन के प्रति आस्था रखना सृजनात्कता का परिचय है। यहॉ पाश्चत्य दर्शनपर पूर्वी दर्शन की विजय स्पष्ट है।

विश्वबंधुता

मृत्यु से साक्षात्कार किये मनुष्य को कोई शक्ति कैद नहीं कर सकती । मनुष्य के सुख-दुःख देखकर अपने अजनबीपन को भूलकर एक-दूसरे की सहाय्यता करने दौड पडता है। उपन्यास के पात्र-सेल्मा, योके,फोटोग्राफर, यान अस्तित्व को बचाने के लिए एक-दूसरे की सहाय्यता करते है। अंतः विश्व के किसी भी कोने में सहनेवाला मनुष्य सहृदयता से एकता के धागे में पिरोया जा सकता है। आखिर 'विश्व एक कुटुंब' को हमे स्विकार करना पडता है। सेल्मा की घृणा करनेवाली योके उसके मृत्यु पर आक्रोश करती है। योके मृत्यु के समय अजनबी जगन्नाथन के बाहों में अंतिम सॉस लेती है। यान स्वार्थी सेल्मा का स्विकार करता है, यह मानविय

सहृदयता का परिणाम है मनुष्य को उसका सुख-दुःख, जीवन-मृत्यु के धागे में एक-दूसरे से जोडे रहता है। मनुष्य विश्वबंधुता के धागे में पिरोया गया है। उसका मनुष्यता से कटकर रहना ही उसका मृत्यु है। यहॉ सेल्मा, योके, यान, जगन्नाथन विश्वबंधुता के दर्शन करा देते है।

निष्कर्ष

१. अपने -अपने अजनबी में उपन्यासकार अज्ञेयी का मुख्य उद्देश्य पूर्व के आध्यात्मवाद और पश्चिमी भौतिकवाद को आधुनिक समाज से परिचित करता तो रहा है बल्कि, मृत्यु शाश्वत सत्य होने पर भी वह जीवन का प्रेरणा स्त्रोत है, इस सत्य का उद्घाटन किया है।

२. मृत्यु का साक्षात्कार दिखलाते हुए मृत्यु एक भ्रम है। जीवन को चुनौती देनेवाला मृत्यु मनुष्य के हाथों से सृजनात्मक कार्य की निर्मिती करता है जिसमें इस विश्व का कल्याण भरा हुआ है। इसलिए मनुष्य ने जीवन को चुनौती के रूप में स्विकार करना चाहिए।

३. जीवन-मृत्यु के बीच जीनेवाला मनुष्य सुख-दुःख को लेकर ही जीता है, जीवन संघर्ष उसे एक धागे में पिरोता है, उसमें एकता का ऐहसास करा देता है, इन्सानियत सिखाता है। जीवन-मृत्यु सहृदयता, प्यार का धागा है जो विश्व के मनुष्य को एक धागे में बांध रखता है।

४. आत्मा में परमात्मा बसा है। इसलिए मृत्यु का मार्ग नही है, जीवन के सुख-दुःख को साथ लेकर जिना नैतिकता के पथ पर चलना मनुष्य धर्म है जो भारतीय मोक्षवाद को परिभाषित करता है।

५. निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है अपने -अपने अजनबी का उद्देश मृत्यु से साक्षात्कार नही बल्कि मृत्यु जीवन की सृजनशीलता है, यह विषद करना है।

संदर्भ

१. मिश्र दुर्गाशंकर (१९७६), *"अज्ञेय का उपन्यास साहित्य"*, हिंदी साहित्य-भांडार, चौपाटियॉ रोड, लखनऊ, पृ. १०.

२. गायकवाड सुरेश (२००५), *"शोध विविधा"*, श्री ज्योती प्रकाशन, सातारा, पृ. ५०.

३. अपने -अपने अजनबी -अज्ञेय - भारतीय ज्ञानपीठ, १९८१, पृ. १६.

४. अपने -अपने अजनबी -अज्ञेय - भारतीय ज्ञानपीठ, १९८१, पृ. ४१.

५. अपने -अपने अजनबी -अज्ञेय - भारतीय ज्ञानपीठ, १९८१, पृ. ४६.

६. अपने -अपने अजनबी -अज्ञेय - भारतीय ज्ञानपीठ, १९८१, पृ. ४.

७. देवराज (१९९३), *"पूर्वी और पश्चिमी दर्शन"*, लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद,पृ. १९३.

❑❑❑

हिंदी के प्रचार - प्रसार में भारत के व्यक्ति एवं संस्थाओंका योगदान

डॉ. मनिषा जाधव
सहा. अधिव्याख्याता, हिंदी विभाग,
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा.

भारत की राष्ट्रभाषा हिंदी है, भारत में हिंदी बोलनेवाले और समझनेवालों की संख्या ज्यादा है। शुरू से ही हिंदी स्वाधीनता संग्राम की भाषा बनी इसी कारण हर एक जनसाधारण स्वाधीनता संग्राम से जुडा रहा और आगे भी भारत के सामाजिक, राजकीय, आध्यात्मिक, औद्योगिक क्षेत्र में हिंदी का ही बोलबाला रहा है। लेकिन स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद बहुत सारे परिवर्तन विकास तेजी से होने के कारण अंग्रेजी को थोडा बहुत महत्व प्राप्त हुआ लेकिन भारत के जनता की शैक्षिक स्थिती उतनी अच्छी नहीं थी जो सभी वर्ग अंग्रेजी पढें - लिखें या समझें। उच्चवर्ग थोडी बहुत अंग्रेजी जानता था। लेकिन निम्न व मध्यमवर्ग अंग्रेजी के आस - पास भी नहीं था। इसी कारण हिंदी को राष्ट्रभाषा बनायी जाए ऐसा आग्रह किया जाने लगा और उसका प्रचार - प्रसार करना आवश्यक हो गया। अतः आज हिंदी के प्रचार-प्रसार में भारत के व्यक्ति तथा संस्थाओं का योगदान की चर्चा महत्वपूर्ण विषय है। पहले हम हिंदी के प्रचार-प्रसार में भारत के व्यक्तिओं के योगदान को स्पष्ट रूप से देखेंगे।

हिंदी के प्रचार - प्रसार में भारत के व्यक्तिओं का योगदान

हम हिंदी साहित्य का इतिहास देखें तो आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल और आधुनिककाल के सभी रचनाकारों का हिंदी के प्रचार और प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान है - जैसे

१) **आदिकालीन रचनाकार :** आदिकाल (सं. १०५० से सं. १३७५) में चंदबरदाई, नरपतिनाल्ह, अमीर खुसरो, विद्यापति आदि ने हिंदी की विविध उपभाषाएँ और बोलियों में रचनाओं का सृजन किया है जो आज भी अध्ययनशील है इस तरह उपर्युक्त आदिकालीन रचनाकार हिंदी के प्रचार-प्रसार में अपना योगदान दे चुके है।

२) **भक्तिकालीन रचनाकार :** भक्तिकाल (सं. १३७५ से सं. १७०० तक) के कबीर, जायसी तुलसीदास, सूरदास आदि ने खडीबोली, सधुक्कडी, अवधी, ब्रज आदि हिंदी वर्ग की उपभाषाएँ तथा बोलियों में अपनी रचनाओंका सृजन कर हिंदी के प्रचार और प्रसार में योगदान दिया है।

३) **रीतीकालीन रचनाकार :** रीतीकाल (सं १७०० से सं. १९०० तक) के प्रतिनिधी रचनाकार, कवि केशवदास, बिहारी, घनानंद, भूषण आदि ने हिंदी की

उपभाषा तथा बोलियों में अपनी रचनाओं के सृजनकार हिंदी भाषा के प्रचार - प्रसार में अपना योगदान दिया है।

४) **आधुनिककालीन रचनाकार :**आधुनिक काल (सं १९०० से आज तक) में गद्य एवं पद्य विधाओं का विकास हुआ। इस काल में खडीबोली में साहित्य सृजन हुआ भारतेंदु हरिश्चंद्र, प्रेमचंद, महावीर प्रसाद द्विवेदी, हजारीप्रसाद द्विवेदी, आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने साहित्य सृजन किया है साथ ही छायावाद के पंत, निराला, महादेवी वर्मा, माखनलाल चतुर्वेदी तथा हालावादी कवि हरिवंशराय बच्चन, प्रगतिवादी कवि नरेंद्र शर्मा, अंचल, नागार्जुन, केदारनाथ अग्रवाल, गिरीजा कुमार माथुर, धूमिल आदि ने खडीबोली में रचनाओं का सृजन किया। साथ ही आधुनिककाल के उपन्यासकार, कहानीकार, नाटककार, एकांकीकार ने भी अनेक रचनाओं का सृजन कर हिंदी के प्रचार और प्रसार में अपना महत्वपूर्ण योगदान दिया है।[१]

उपर्युक्त सभी योगदानकर्ता साहित्यिक रह चुके है लेकिन कुछ ऐसे साहित्योत्तर विद्वान है जिनका सामाजिक, राजकीय कार्य बहुत है ऐसे प्रचार और प्रसारकों का योगदान निम्नलिखित है।

राष्ट्रभाषा के कर्मठ प्रचारक

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी, राजर्षि पुरूषोत्तम टंडन, महर्षि दयानंद सरस्वती, पं. मदनमोहन मालवीय, लोकमान्य तिलक, नेतीजी सुभाषचंद्र बोस, पं. जवाहरलाल नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, देवदास गांधी, महापंडीत राहूल सांस्कृत्यायन

१. महात्मा गांधी : गांधीजी ने हिंदी के प्रचार को स्वतंत्रता आंदोलन का एक विशिष्ट अंग माना इसीकारण हिंदी प्रचार पूरे देश का मुख्य कार्य बना। देश की आजादी के प्रयत्नो में हिंदी भाषा भावनात्मक एकता का प्रमुख साधन बनें ऐसा महात्मा गांधीजी को लगा इस कारण राष्ट्रीय कॉग्रेस जैसी संस्था के जरिए उन्होंने सबसे पहले हिंदी का प्रचार शुरू किया। हिंदूस्थानी प्रचार सभा वर्धा, महात्मा गांधीजी के प्रेरणा से शुरू की गई। अपने पूत्र 'देवीदास' को दक्षिण भारत में हिंदी के प्रचार और प्रसार लिए भेजा। इस तरह महात्मा गांधीजीने हिंदी भाषा के प्रचार और प्रसार का कार्य बडे ही जोश के साथ किया।

२. लोकमान्य तिलकः स्वाधीनता संग्राम में लोकमान्य तिलकजी का भरपूर और महत्वपूर्ण योगदान रहा है। वे राष्ट्रभाषा के तेजस्वी समर्थक थे। वे मानते थे कि स्वाधीनता संग्राम की जीत के लिए देशभक्ति और राष्ट्रनिष्ठा की भावना सिर्फ और सिर्फ हिंदी के द्वारा ही प्रकट हो सकती है इसी कारण वे खुद राष्ट्रभाषा का प्रचार बडे जोश के साथ कर रहे थे।

३. स्वामी दयानंद सरस्वती : स्वामी दयानंद सरस्वतीने 'आर्यसमाज' की स्थापना की। इस संस्था ने हरिजन उद्धार, विधवा विवाह, शिक्षा संस्थाओं का निर्माण किया और शिक्षा का माध्यम हिंदी हो इसलिए सरकार को स्मरण पत्र भेजकर हिंदी को भारत की शिक्षा माध्यम के लिए सामर्थ्यवान भाषा कहा। अतः स्वामीजीने अपनी

संस्था के प्रचार के लिए हिंदी के द्वारा सारा भारतवर्ष एकसूत्र में पिरोया जा सकता है। हिंदू तो इसके झंडे के नीचे आ ही जायेंगे, मुसलमानों के लिए भी इसको अपनाना आसान होगा क्योंकि उर्दूभाषा का सारा ढांचा हिंदी का ही रूप लिए हुए है।

४. पंडीत जवाहरलाल नेहरू : स्वाधीन भारत के प्रथम प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरूजीने हिंदी भाषा का प्रचार प्रसार अपने तरीकेंसे किया। साथ ही उन्होंने अंग्रेजी का भी कभी विरोध नहीं किया। मगर हिंदी भाषा को आवश्यक जरूर बनाया। उन्होंने आदेश जारी किया की, केंद्रीय नौकरी में प्रवेश मिल जाने पर नौकरी पानेवाले को हिंदी की कोई परिक्षा उत्तीर्ण करना आवश्यक है, जैसे आज कॉम्प्युटर की आवश्यकता है वैसे ही हिंदी भाषा सीखना जरूरी आवश्यक बनाया। जवाहरलाल नेहरूजी कई बार हिंदी साहित्य सम्मेलन के उद्‌घाटक और अध्यक्ष बने है। उन्होंने अपने अधिकार क्षेत्र में बहुत ज्यादा प्रचार और प्रसार किया। डॉ. पंडित बन्ने लिखते है ; "रविंद्रनाथ टैगोर, बंकिमचंद्र चटोपाध्याय, महात्मा गांधीजी, पुरूषोत्तम टंडन, मदन मोहन मालवीय, आचार्य विनोबा भावे, डॉ. भीमराव आंबेडकर, जवाहरलाल नेहरू, मौलाना आजाद, एन. गोपाल स्वामी आयंगर जैसे अनेक नेताओं ने राष्ट्रभाषा हिंदी को राष्ट्रीय एकता के सेतू रूप में स्वीकार करते हुये महत्वपूर्ण बताया।"[४]

इस तरह हिंदी का प्रचार-प्रसार करनेवाले और भी कई व्यक्ति है जिनका परिचय समय पाबंदी के कारण असंभव है। इन्हीं लोगों के प्रयास के कारण हिंदी के प्रचार और प्रसार के लिए कई संस्थाएँ स्थापित की । कई इसकी जानकारी इस तरह है।

हिंदी का प्रचार और प्रसार करानेवाली संस्थाएँ

१) **नागरी प्रचारिणी सभा काशी (वाराणसी) उत्तर प्रदेश,** स्थापना १० मार्च १८९३ (सं. १९५०)

उद्देश्य: १) राष्ट्रभाषा हिंदी और राष्ट्रलिपी देवनागरी का प्रचार करना।

२) हिंदी की उन्नति करना, प्राचीन साहित्य भंडार की रक्षा।

३) हिंदी को शिक्षा का माध्यम बनाना इस संस्था की और भी कई योजनाएँ है। जैसे

योजनाएँ: १) आर्यभाषा पुस्तकालय, २) पत्रिका- नागरी प्रचारिणी पत्रिका, ३)कोश विभाग, ४) प्रकाशन और विक्रय विभाग

२) **दक्षिण - भारत हिंदी प्रचार सभा मद्रास,**स्थापना सन १९१८ में गांधीजी ने सुपूत्र देवदास गांधी को अठराह वर्ष की उम्र में हिंदी प्रचार के लिए मद्रास भेजा था।

उद्देश्य: १) आंध्र, तमिळ, केरळ, कर्नाटक में हिंदी भाषा का प्रचार - प्रसार करना।

२) राष्ट्रभाषा में ही विविध परिक्षाएँ लेना।

३) प्रकाशन करना
४) पत्रिकाएँ निकालना - हिंदी स्वबोधिनी पुस्तक
५) हिंदी प्रचार - समाचार सभा मासिक पत्रिका
६) हिंदी साहित्य संमेलन, अधिवेशन लेना

३) राष्ट्रभाषा प्रचार समिति वर्धा: सन १९३८ में आचार्य काकासाहेब कालेलकर जी की उपाध्यक्षता में राष्ट्रभाषा प्रचार सभा वर्धा की स्थापना हुई। महात्मा गांधीजी, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, जमनालाल बजाज आदि के मार्गदर्शन पर इस समिती का कार्य सुरू हुआ।

उद्देश्य: १) राष्ट्रभाषा का प्रचार - प्रसार
२) विविध परिक्षाओंका संचलन
३) राष्ट्रभाषा महाविद्यालय स्थापना
४) साहित्य निर्माण की योजना

४) महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार समिती, पुणे :२१ जून १९३४ को स्व. ग. र. वैशंपायन गुरूजी के प्रयत्नों से इस संस्था की स्थापना हुई तथा महात्मा गांधीजी की प्रेरणा भी इसे रही है।

उद्देश्य: १) समिती का कार्यक्षेत्र महाराष्ट्र के नजदिक के १२ जिलों में राष्ट्रभाषा प्रचार - प्रसार कार्य
२) जयभारती पत्रिका
३) पुस्तकें प्रकाशित
४) तुलसी - विद्या निकेतन महाविद्यालय
५) शिक्षक सनद विद्यालय
६) हिंदी साहित्य सदन पुस्तक विक्री विभाग
७)भारती कलावृन्द
८) अ.भा. राष्ट्रभाषा प्रचार सम्मेलन का तिसरा अधिवेशन १९५१ में संपन्न
९) राष्ट्रभाषा हिंदी भाषा भवन योजना

५) गुजरात प्रांतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिती अहमदाबाद

स्थापना सन १-१-१९४४ को विधिवत स्थापना। जमनालालजी बजाज का स्थापना में योगदान १) त्रिमासिक पत्रिका - "राष्ट्रवीणा" २) अन्य प्रकाशन - पुस्तकें ३) वक्तृत्व स्पर्धा ४) राष्ट्रभाषा प्रचार सम्मेलन तथा शिबिर ५) राष्ट्रभाषा भवन

इस तरह महत्वपूर्ण हिंदी प्रचार और प्रसार संस्थाओं का यहाँ वर्णन किया है। पंडीत बन्ने लिखते है। "बीसवी शताब्दी में हिंदी साहित्य सम्मेलन, नागरी प्रचारिणी सभा वर्धा स्थित हिंदी प्रचार समिति, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा की साथ - साथ देश के अन्यान्य भागों में सक्रिय सभी हिंदी प्रचार संस्थाओं की भूमिका अपने-अपने स्तरपर महत्वपूर्ण रही है।[३] "आगे समय पाबंदी के कारण सिर्फ हिंदी प्रचार प्रसार संस्थाओंका नामोल्लेख देखेंगे जैसे

१) विदर्भ राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, नागपूर
२) उत्कल प्रांतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, कटक
३) दिल्ली प्रांतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, दिल्ली
४) सिन्ध राजस्थान राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, जयपूर
५) मध्यप्रदेश राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, भोपाल
६) कर्नाटक प्रांतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, हुबली
७) मराठवाडा राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, औरंगाबाद
८) बेलगॉव जिला राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, बेलगॉव
९) गोवा राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, मडगॉव
१०) जम्मू काश्मीर राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, श्रीनगर
११) पंजाब प्रांतीय राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, अबोहर (पंजाब)
१२) अंदमान निकोबार राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, पोर्ट ब्लेअर
१३) हिंदी प्रचार सभा हैद्राबाद

इसके अलावा और भी कई संस्थाएँ है जिनका समय पाबंदी के कारण उल्लेख नहीं कर सकते। इस तरह आज हिंदी के प्रचार प्रसार का काम ये उपर्युक्त संस्थाएँ अपने - अपने इलाकें में कर रही है जो हिंदी के लिए गर्व की बात है।

निष्कर्ष

भारत में हिंदी बोलनेवाले और समझनेवाले बहुत सारे लोग है इस कारण यह राष्ट्रभाषा बनने की अधिकारणी है। भारत के साहित्य क्षेत्र में हिंदी साहित्य की परंपरा महान है। अतः हिंदी का उद्‌भव और विकास देखा जाये तो वह भी अध्ययन युक्त और चिंतनशील, महान है तथा भारत के स्वतंत्रता संग्राम में हिंदी ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। इस कारण उसका प्रचार और प्रसार भारत के कई महान विद्वानों तथा संस्थाओं ने किया है अतः इन सभी विद्‌वानों तथा संस्थाओं का हिंदी भाषा के प्रचार और प्रसार में बहुमोल योगदान रहा है। हिंदी के प्रचार और प्रसार में हिंदी साहित्य के इतिहास के चार महत्वपूर्ण कालों के विद्‌वानों का सबसे पहले योगदान प्राप्त हुआ जैसे आदि, भक्ति, रीति, आधुनिककाल के अमीर खुसरो विद्यापति, नरपति नाल्ह, चंदबरदाई, कबीर, जायसी, तुलसीदास, सुरदास, बिहारी, केशवदास, भूषण, मीराबाई, रहिम, नानक, प्रेमचंद, भारतेंदु, महावीर प्रसाद तथा हजारी प्रसाद द्विवेदी, छायावादी, प्रगतिवादी हालावादी कवि, उपन्यासकार, कहानीकार, निबंधकार, आदि कई रचनाकारोंने विविध विद्याओं में हिंदी की उपभाषाएँ तथा बोलियों में रचनाओं का सृजन कर हिंदी भाषा का विकास कर उसका प्रचार और प्रसार में महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

स्वाधिनता संग्राम में हिंदी ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। सन १८५७ के संग्राम में तात्या टोपे, रानी लक्ष्मीबाई ने हिंदी को स्वाधीनता संग्राम की भाषा बनाया और अंग्रेजों को देश से बाहर निकालने के लिए इस भाषा द्वारा जनसाधारण में एकता की मशाल जलाई। वहीं मशाल महात्मा गांधीजी, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, मदन

मोहन मालवीय, पंडित जवाहरलाल नेहरू, काकासाहेब कालेलकर ने आगे जाकर १४ सितंबर १९४९ को हिंदी भाषा को राष्ट्रभाषा बनने का गौरव प्रदान किया । इन्ही लोगों के प्रयत्नों से हिंदी का और भी आगे जादा प्रचार-प्रसार हुआ इसलिए नागरी प्रचारिणी सभा काशी, दक्षिण भारत हिंदी प्रचार सभा मद्रास, राष्ट्रभाषा प्रचार सभा वर्धा, महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार समिती पूणे, हिंदी प्रचार सभा हैद्राबाद, पूर्वभारत राष्ट्रभाषा प्रचार सभा कलकत्ता, महिला विद्यापीठ प्रयाग आदि कई संस्थाएँ हिंदी प्रचार-प्रसार के लिए स्थापित की गई। इन संस्थाओं द्वारा विविध हिंदी की पुस्तकें प्रकाशित करना, पत्रिकाएँ निकालना, हिंदी की विविध परिक्षाओंका आयोजन करना, हिंदी साहित्य सम्मेलन, अधिवेशन आयोजित करना, हिंदी के कर्मठ प्रचारकों कों पुरस्कार देना तथा हिंदी प्रचारक संस्थाओं के लिए धन तथा सरकार से अनुदान प्राप्त करना ऐसे कई मार्गो से हिंदी का प्रचार-प्रसार इन संस्थाओं द्वारा होता गया और आज भी हो रहा है। महात्मा गांधीजीने पुत्र देविदास को भी दक्षिण भारत में हिंदी प्रचार के लिए भेजा तो नेहरूजीने केंद्रीय सरकार में नौकरी पानेवाले को हिंदी परिक्षाएँ उत्तीर्ण होना आवश्यक किया तो स्वामी दयानंदजीने सरकार को हिंदी शिक्षा का माध्यम बनें इसलिए स्मरण पत्र लिखा। इस तरह पुराने जमाने से लेकर आज तक हिंदी प्रचार और प्रसार होता आ रहा है। उपर्युक्त सभी विद्वान व्यक्ति संस्थाओंके कारण आज भी हिंदी अंग्रेजी के सामने टीकी हुई है और विश्वभाषा बनने की कगार पर है।

इस तरह हिंदी का प्रचार और प्रसार करनेवाली संस्थाएँ, व्यक्तियों के कारण हिंदी हमेशा आगे और अमर रहेगी। राष्ट्रभाषा प्रचार और प्रसार में उपर्युक्त व्यक्ति तथा संस्थाओं का योगदान सचमुच एक आदर्श और बहुमोल कार्य बना है।

संदर्भ

१. शर्मा रमेशचंद्र (२००७), *"भारत के हिंदी तर क्षेत्रों में हिंदी"*, विद्या प्रकाशन, कानपूर, पृ.सं. १९.

२. बन्ने पंडित (२००८), *"हिंदी का वैश्विक परिदृश्य"*, अमन प्रकाशन, कानपूर, पृ.सं. २०.

३. बन्ने पंडित (२००८), *"हिंदी के वैश्विक परिदृश्य"*, अमन प्रकाशन, कानपूर, पृ.सं. ६१.

❑❑❑

Man-Woman Relationship In The Novels of Shashi Deshpande

Mr. Pandurang Satpute
Head, Dept. of English,
Arts & Commerce College, Satara.

A relationship implies some part of intermittent interaction between two people involving interchanges over an extended period of time. The interchanges have some degree of mutuality, in the sense that the behavior of each takes some account of the behavior of the other. This mutuality does not necessarily imply cooperation. 'Relationship' in everyday language carried the further implication that there is some degree of continuity between the successive interactions. Each interaction is affected by the interactions in the past and may affect the interactions in the future. "Each individual has relationship with many others and each relationship he has will be affected by the other relationship that he has and the other relationship that his partners have."

Shashi Deshpande is one of the most accomplished women novelists of post modern period. She has written eight novels. Her novels are titled The Dark Holds No Terrors (1980), If I Die Today (1982), Roots and Shadows (1983), Come Up and Be Dead (1983) That Long Silence (1988), The Binding Vine (1993), A Matter of Time (1996) and Small Remedies (2000).

Shashi Deshpande presents the middle class educated women, may be because she comes from a middle class family or because middle class women constitute a large segment of contemporary Indian society. Her novels usually begin with an unconventional marriage leading to the problems of alienation, accommodation and adjustment. The conflict in her protagonists is resolved through their desperate unconscious submission to traditional roles. Women's primary social role is to be a wife and mother, man's primary social role is to be the family bread-winner.

The heroine of Shashi Deshpande is anti-matriachal. She looks for a new environment where the mother cannot exercise her will. She hates the parental home. "Well educated, hard-working people in secure jobs, cushioned by the insurance and provident fund, with two healthy, well-fed children going to good schools"– that is the setting of her novels. The present paper is restricted to the man-woman

relationship in her two novels; i.e. 'The Dark Holds No Terror' and 'That Long Silence'.

'The Dark Holds No Terror' is the first novel of Shashi Deshpande. It tells the harrowing tale of 'Sarita', the heroine, who is the mother of a son and a daughter, but finds no happiness with her husband and children. She is deprived of parental love and affection. She lives a pale, loveless life. Her mother loves her brother but hates her. And when he is drowned she blames her for no fault of her own. "You killed him. Why don't you die" Why are you alive, when he is dead?"[3] This gender difference in her mother's treatment of her son and daughter enrages Saru. She rebels against her. "If you are a woman, I don't want to be one?" [4] It is this makes Saru resent the role of a daughter. She works forward to the role of a wife with the hope that it will give her relief from the oppression of the mother, that it will give her freedom. "I had come away from my parents in a fever of excitement after the last battle. The die was cast, the decision taken, my boats burnt."[5]

But this decision proves to be anticlimax. Her second home becomes the prison she had escaped from. She is disappointed with her husband. Her husband, Manu, is a saddist who bullies her. He himself is a failure and resent the fact that this his wife provides bread and butter to the family. He feeds on her earnings and tortures her both physically and sexually. He cannot bear people greeting her and ignoring him. She begins to loathe man-woman relationship which has no love in it.

"Love …. How she scorned the word now. There was no such thing between man and woman."[6] Manu's male ego is hurt by her superiority complex. His masculinity asserts itself through nocturnal sexual assaults upon Saru. Thus the benevolent, cheerful husband by day turns a lecherous, libidinous rapist at night.

The novel 'That Long Silence' which won the Sahitya Academy Award represents Jaya's married life with nostalgia. She was married to Mohan and lived with him at different places till he went away from her to clear himself of the charge of malpractice. She bore him two children and that third child was aborted. The frustration in married life of Jaya who failed to be closer to her husband mentally has been described. She suffered from isolation. Despite her marriage to Mohan and subsequently becoming a mother of two children she was lonely. Her husbands cold not understand her feelings as a result she was torn from within. Jaya comments on her married life:

"A pair of bullocks yoked together…. A clever phrase, but can it substitute for the reality? A man and a woman married foe seventeen years. A couple with two children. A family somewhat like the one

caught and preserved for posterity by the advancing visuals I so loved. But the reality was only this. We were two persons. A man. A Woman."[7]

To Indian readers the image of a pair of bullocks yoked together suggests a world of meanings. It means that the bullocks so yoked shared the burden between themselves but no one knows whether they love each other or not. The images of the beasts performing the duty mechanically undermines the husband wife relationship, who are united in marriage for love and not for leading a mechanical life terminated in mutual hatred and distrust. Jaya represents a role assigned to a wife in our country, who is called upon to stay at home, look after the babies and keep out of the rest of the world. She could not continue her writing as Mohan, her husband, discouraged her. She says 'I gave up my writing because of you.' She was deeply distressed to know that the writer in her could not come to light because of her husband. She says:

"I had known then that it hadn't mattered to Mohan that I had written a good story, a story about a couple, a man who could not reach out to his wife except through her body. For Mohan it had mattered that people might think the couple was us, that the man him. To Mohan I had been no writer, only an exhibitionist."[8] Jaya did not take risk to annoy Mohan lest that should break her marriage. She says ironically:

"Perhaps, if Mohan had been angry, if he had shouted and raged at me, if he had forbidden me to write, perhaps I would have fought him and gone on. But he had only shown me his hurt. And I had not been able to counter that, I had relinguished them instead, all those stories that had been shaking to me because I had been scared – scared of hurting Mohan, scared of jeoparding the only career I had."[9]

In a way, Jaya is any modern woman who resents her husband's callousness and becomes the victim of circumstances. By implication the character of Jaya represents modern woman's ambivalent attitude to married life. Shashi Deshpande represents her as a woman of the contemporary society who is all set to revolt against the husband. She analysis the illusory nature of love; "Love is a myth, without which sex with the same person for a life time would be unendurable."10 Love in the novels of Shashi Deshpande is not a 'metaphysical concept' or a 'canonization of emotion' as in the novels of Raja Rao; it is only 'a substitute for sex.'

In the struggle of these two woman: Saru and Jaya, to give shape and content to their individual existence in a sexist society the realization comes in the end that freedom lies in having the courage to do what one believes is the right thing to do and the determination and tenacity to adhere to it. That alone can bring harmony in life.

Books Cited

1. *Towards Understanding Relationship, A Hinde, Academic Press London, 1979.*
2. *That Long Silence, Shashi Deshpande, Penguin Books India Ltd., 1989.*
3. *The Dark Holds No Terror, Shashi Deshpande Penguin Books India Ltd., 1990.*
4. *Ibid*
5. *Ibid*
6. *Ibid*
7. *That Long Silence, Shashi Deshpande, Penguin Books India Ltd., 1989.*
8. *Ibid*
9. *Ibid*
10. *Ibid*

❑❑❑

A Critical Study of Baburao Bagul's Maran Swast Hot Aahe (Death Is Getting Cheaper)

Mr. Prakash Kamble
Asst. Professor, Dept. of English,
Arts & Commerce College, Satara.

The present paper is critical analysis of Baburao Bagul's Collection of short stories in Marathi, entitled Maran Swast Hot Aahe (death is Getting Cheaper). It is a collection of ten stories in which all voices of dissent. Each of the stories give voice to the experiences of their community and selves, specially their battle against situations of deprivation, humiliation and displacement, struggle for survival, wretched acquiescence and at times open mutiny. My paper will be analyzing the theme, language, and characters of each story which gives vent to his/her feelings to fight against the established social / economical/ political system. Keywords-Dalityality, Dissent, Human Rights, Baburao Bagul's style of writing Marathi Dalit writing is rich and dense, but it has yet to reach to the wider range of readers. The present paper is an attempt to familiarize a slice of Marathi Dalit Writing to the English reading audience. For a writer, literature must be credited with the distinction of introducing readers to the invisible and unknown paraphernalia. It evolves into a creative product only when the writer succeeds in manifesting his emotional torments across a wide and elaborate structure. His is a result of the sociological, psychological and cultural issues regarding his own existence. Besides, literature can also be a wish-fulfillment. It is kind of desire from the part of the writer. As literature becomes the embodiment of the writer's desire and in turn paves his way to recognition, Dalit literature strives for the recognition of Dalits as human beings.

Their fight for identity leads them to question the social structure that is reluctant to include the depressed class to their so called grand fold. Their writings abound in descriptions of the social situation encountered by the authors and their reflections on it. Yashwant Manohar, in his poem Nirvaniche Patra (A Warning Letter) expresses aptly the condition of his society, which also gives the gist of Baburao Bagul's Maran Swast Hot Aahe (a collection of short stories taken for the present research paper). The socket of my eyes see scene of sunset and just tell how should I live dying every moment? I'm searching words brother here in decisive Darkness Writhe permanently like a corps cracking in pyre In which ocean do I drown to sooth my

irritations say? Or how do I live dying every moment say.[1] The society also plays a role in suppressing the people within the structure, using the power of established social system. As Foucault's definition of power/knowledge dialectic, only those people enjoy the freedom of a given societal structure, who got to be in the centre. It is at this context that education plays an important role.

It is only when the discarded sects come to know about the existence of a different kind of power-knowledge structure in the universe, through education, that they begin to raise voice against the age long system. This same conscience makes a writer retort against the society. With the aid of education, he too comes to know about the transient existence of power. That is the reason most of the philosophers and writers of the world were subjected to expulsion from their society during one time or other because of their mere exterminations from the environment. Here, the Dalit writers have attempted to differ, a little bit, from the above mentioned thinkers and writers, in the sense, that they wanted to be recognized with their exterminations. As a follower of Dr. Ambedkar and Mahatma Jotirao Phule, he struggles for the deprived and the downtrodden with the same vigour through his writing and activities. The new literature, which came with the Dalit writers along with Bagul concentrate on a particular strata of the society that is known as 'Dalits'. The Marathi word Dalit is invested with various meanings. Dalit means 'ground down' and 'broken to pieces' in both Hindi and Marathi. Zakir Abedi in his research paper, "Dalit Autobiographical Narratives Figures of Subaltern Consciousness, Assertion and Identity",[2] refers to Dr. Ambedkar's Bahishkrut Bharat, where Dalitality defined: Dalithood is a kind of life condition that characterises the exploitation, suppression and marginalization of Dalit people by the social, economic, cultural and political domination of the upper castes' Brahminical ideology (191). Dalit is not a particular caste, class or community as often it has been mistaken. A Dalit is a person who is considered as an untouchable, afflicted, weak of feeble, exploited, menial worker or labourer. Dalit is the sole heir of darkness - one, who is harassed, oppressed and afflicted in one aspect or the other in his life. Dalit may belong to any caste, religion or sect who is forced to live in a deplorable condition. It ravages against the established norms of the society which deprives Dalits recognition as a 'mere' human being. For Baburao Bagul, Dalit is a hero of the modern world and he uses literature as a medium to show the unreasonable tactics employed by the social system which left those heroes unrecognized. So, the heroes/heroines in his all literary works and stories are from the marginalized society who delineates the graphic picture of the agony and pain of his/her life and community in which they live.

All the stories in the collection are a powerful projection of the crude, hideous and dreadful society which had not been presented in Marathi literature until now, and have stirred up the sensitive readers. Once, Dr. Ambedkar advised Dalit writers: Don't let your pen be restricted to your own questions. Let its radiance dispel the darkness in villages. Do not forget that in our country there is a huge world of the marginalized Dalits. Understand well their agony and pain. Strive through your literature to enrich their life".[3] This consciousness that Baburao Bagul derived from the revolutionary thoughts of Dr. Ambedkar, is reflected through his writings. The title of each story in the collection, Lutalut (Robbery), Saktmajuri (Punishment), Bhukh (Hunger), Aayi (Mother), Maidanatil Manse (Dwellers of the Field), Shikshan (Education), Maran Swast Hot aahe (Death is Getting Cheaper), Mavali (The Rogue), Julum (Torture) Tahan (Thirst) and Kavitecha Janm (Birth of a Poem) thematically represents the lives of the oppressed. He begins with the story, Lutalut, which deals with the burglary of innocent lives. It is a story of a girl called Vanchyala, whose father, Taroppa sells her to an owner of a brothel who is none other than her aunt Gangu, her father's sister. The story begins with a letter from her father to his sister (Gangu) demanding money. Gangu becomes delighted to know that her brother has become the father of a son' a name bearer of the family. To celebrate his birth Taroppa invites his sister in the letter with the demand of some amount. Listening to this shameless demand of her father Vanchyala becomes angry and denies to work. But Gangu is helplessly in need of her to earn money; she tries to change her mood with the fake affection and blaming to her fate, You know dear, one day my husband left me with his so called sister and went to village promising me to come back within a week but he didn't, later I came to know that the woman with whom he left me, was not his sister but the owner of a brgoesothel house, and he sold me for the money to relieve his farm from debt. Tell me what was my mistake? But I accepted the life and endured everything for my brother's happinesss. It is all our fate, nobody can go beyond that. Gangu loses her hope to make Vanchyala work for her with affectionate gesture, and in anger she slaps her, but already furious with her psychological and physical exploitation, Vanchyala takes the opportunity to express her anger and retorts with words and showering blows. Finally the pimp, Sidrappa interferes and throws Vanchyala on her bed and asks, "Who will go in" (trns. Mine Bagul 9) a customer enters but Vanchyala goes unconscious. The story ends with Vanchyala's assertion against the exploitation but her resistance goes silent in front of the established social system and power. Exploitation of a feeble womam by her own people for the betterment of their lives is a predominant theme in his story. The seventh story in this collection which bears the same title Maran Swast Hot He is a graphic image of the writer's own feeling. The story emerges through a conversation

between two literary friends, a fiction writer and a poet, who are struggling to forge a new kind of writing. They find it difficult to capture precisely their ideas or to find a shape and form for them. In frustration they walk out of the apartment of the narrator, who seems to know stories of every slum dweller, and he is greeted by everyone as they walk. The narrator/ writer and poet (his friend) are thus presented as being sympathetic observers of life in Bombay slums and also closely connected with those experiences. The narrator meets a crippled man Barku and narrates his story to his friend the poet. Barku has come to Mumbai some years back in search of a job. As he is a crippled, there is no work better than begging to earn a good sum. But he wasnot happy with the amount he earns. With the ambition to overcome his brother in thevillage who sends him out of the home, he uses his son. But to satisfy his avarice he uses his daughter's body as a commodity to earn money sending her into the world of pain and humiliation. Finally she prefers to be in the brothel house rather than staying with her parents. In the former story Vanchyala tries to retort but her voice goes silent under the masculine power, but in the Death is Getting Cheaper the girl with no education and proper knowledge to deal with the situation prefer to escape from one tyrannical life by throwing herself on another. Bagul presents women who lost their identity in a pathetic world of poverty and ignorance and live their lives merely as a thing to feel, enjoy and if it needs to violate.

The stark reality of the life he portrays, leads him to deal with the theme of sex and violence predominantly in his stories but this is not done to stimulate the baser instincts of readers. His consciousness makes him to bring forth the reality which devalues woman at both public and private places and their struggle to find a way out of the suffocated lives. Education and ignorance are prevailing themes in these stories. He talks about the people who are living in the world of darkness. Their struggle for basic needs like food, clothes and shelter areyhousands time more important than education. These people have no history, no literature and no civilization. As in the story Sakta Majuri, Fundandis, who runs three cards gambling on the streets, struggles to earn one time's food for his family. Ignorance leads him to poverty. Mahatma Jotirao phule explains in his book Gulamgiri (Slavery) about the changes that education brings in an individual's life: without education lost the wisdom, without wisdom lost morals, without morals lost progress, without progress lost money, without money lost prosperity and confidence, the catastrophe occurred because of the ignorance.[4] The story entitled Shikshan, which can be translated as' Education' deals with the same theme. Prabhakar, the narrator of the story tells the story of his childhood friend and classmate Laxman. After a long gap narrator meets him in the jail as a criminal. The narrator asks him about the reason, and Laxman replies with no fear in

his eyes, 'murder'. Astonished by his answer, the narrator goes back to his school days searching the reason which made him a criminal, Laxman was a shy, emotional, creative (painter) and an intelligent boy in his class. Like satire, scorch like cynicism, kindle like anguish, and inflame like a tragedy-these are some of the allotropic forms which are found in the Dalit writers in their Various works and genres. To Justify Rajkumar's statement, a Dalit writer and feminist, Urmila Pawar says,[5] "language used is filthy,uncivilized, uncultured if you put in the parameter of the mainstream life and society but it represents their own culture. The situation makes them to use the same language. Unless they in such way, it is hard to escape from their calamities supposed to occur in their life." Maran Swast Hot Aahe is not an exception to that. Baburao Bagul, involves himself personally in the stories and the narrator engages in conversation with the people whose story he narrates. In modern times, the gap between the spoken and the written language has bridged to some extent. Generally, as Pawar says, the standared of language spoken in a particular society is being decided on the Parameter of spoken language by an educated middle-class or elites.[6] Baburao Bagul's writing makes a striking departure from the set principle. It goes much futher in its colloquial approach. He selects the language from the real life' which voices against the odds. It focuses on the reality rather than the utopian ideology. Instead of dreaming, it sets an aim to catch the reality of slum, which is completely different from the elite society's concept of life and language. It is full of filthy words, abuses, ydirt, and frustration.

References

1) Dangle Arjun (cd) (1992), *"Poisoned Bread Bombay:Orient Longman*", Print.
2) Zakir Abedi (2010), *"Contemporary Dalit Literature : Quest For Dalit Liberation"*, Arise publishers & Distibutors, New Delhi.
3) Nimbalkar P. D. (2007),*"Tranlating and Teaching Dalit Texts"*, The Literacy jornal, Issue 15 Sept.-Oct. 2007.
4) Pantavane Gangadhar (2007), *"Ashmitadarsh"* Literacy Journal, Issue 15 Oct.-Nov. & Dec. 2007.
5) Pawar Urmila(2008),*"The weave of my Life"*.
6) Prakash Vishvasrao Lokvangmaya Gruh-2008, Print.
7) Paul S. K.(2007),*"Dalit Literature: a critical review"* Oxford University Landon.

❑❑❑

Per Student Receipts And Recurring And Non-Recurring Cost of Education of Aided Colleges In Shivaji University Jurisdiction

Mr. Rajeshkumar Chetiwal
Head, Dept. of Commerce,
Arts & Commerce College, Satara.

I

Introduction

In this paper researcher has tried to calculate per student receipts from various sources and recurring and non-recurring cost of education. Per student receipt includes receipts from state government, receipts from central government, receipts from fees, and other receipts.

Objectives of the study

To calculate per student receipts and per student recurring and non-recurring cost of education of the colleges.

Research Methodology

In order to study the above mentioned objectives, researcher has collected the reliable information pertaining to the financial aspects of collegiate education from the year 2009-10 to 2013-14. Most of information regarding financial aspects of aided colleges has been collected through Right to Information Act 2005.

Receipts from Various Sources

A part from the salary grants, the colleges receive their funds from state government, Central government, fees from students, and other receipts etc. however, the major source of revenue of the colleges are receipts from state government, Central government and fees. In order to make the present study more meaningful an attempt is made to assess the budgetary control on receipts from various sources.

Recurring Cost of Education

Recurring cost of education includes Teaching cost, Non-teaching cost, Scholarships, Freeships, E.B.C. and other recurring cost. Teacher's salary account is the single largest component of recurring

cost of higher education. Non-teaching cost includes the expenditure on salaries of non-teaching staff of the college. In order to compute teaching and non-teaching cost figures of expenditure on salaries of teaching and non-teaching staff is considered for five years. University Grants Commission and State Governments have provision for Scholarships, Freeships and E.B.C. to the meritorious and deserving students. Other recurring cost includes Printing and stationery, Travelling expenses, Telephone expenses, Light bill, Cleaning charges, Bank commission, Advertisement, Building repairs and maintenance, Computer maintenance, Honorarium, Transport Charges, Identity cards charges, Postage, Water bill, Peons uniform, Laboratory expenses, Library expenses, Electrical materials, Newspapers, Subscription of magazines etc.

Scholarships, Freeships and E.B.C. are not included in budget statement of most of colleges. The reason behind that is these are indirect receipts and colleges just playing a role of middleman between government and students that is why researcher could not make comparison between budgeted and actual Scholarships, Freeships and E.B.C.

Non-Recurring Cost of Education

If recurring expenditure is important to maintain the system, the non-recurring expenditure is more important as this ensures development and growth. Non-recurring cost of education of colleges includes cost of books and journals, cost of land and building and cost of furniture and equipments. Books and journals are very important for teaching learning process. Land and building generally consumes major portion of the non-recurring grants. Expenditure on land and building is exceptional because it depends on availability of land with the colleges and need of construction of the colleges. Expenditure on furniture and equipment are also important items. It is very useful for good educational infrastructure and investment in them which go a long way in improving the quality of education. In this section, an attempt has been made to highlight the recurring and non-recurring cost of education of colleges.

Review of Literature

Husain I. (2006)[1]opined that budget, which is consider by the traditional managers and education authorities on merely routine exercise of the college, has to be made more effective. It has to be used by the educational authorities as an effective tool of financial planning and control. Budget may also be used as a device to establish a relationship between the planning financial and the academic performance of the colleges.

Koontz, Donnel, H. and Cyril (1979)[2] Defined control as the regulation of work activities in accordance with predetermined plans, such as to ensure the accomplishment of the organisations objectives. Devendra Thakur and D.N.Thakur (1997)[3] he stated that in ancient age higher education was a means of acquiring wisdom and satisfying curiosity. It was not an instrument for achieving goals. But the new demand of economic life is such that modern higher education has been interlinked with specialization as well as employment.

Edward Sallis (2002)[4] he stated that the knowledge revolution has brought about rapid advances in technology. It has changed the way we work and think and is changing learning. To cope with the information age every person requires a high standard of education. High educational attainments are the right of each and every child throughout the world. Das A. and Paul G. (2012)[5] revealed that various financial problems associated with the college library budget. It studies the meaning of budget and examined the various techniques of budgeting that may be used in the libraries for fund acquisition and allocation. It draws the necessary steps to be taken for library budget preparation and finally concluded with the role of librarian for better utilization of limited fund.

The researcher has prepared district wise list of all aided colleges in shivaji University Jurisdiction from which the sample was drawn. The following table no. 1 shows aided colleges in Shivaji University jurisdiction.

Table No.1
Aided Colleges in Shivaji University jurisdiction.

Sr. No.	Type of Colleges	Kolhapur	Sangli	Satara	Total
1	Conventional Colleges	28	13	20	**61**
2	Conventional and Professional Colleges	23	23	14	**60**
3	Colleges of Education	02	02	01	**05**
4	Law Colleges	02	02	03	**07**
5	Engineering and Technology Colleges	--	01	01	**02**
6	Pharmacy Colleges	--	--	01	**01**
	Total	**55**	**41**	**40**	**136**

Source: Compiled by Researcher

For the selection of colleges from districts under Shivaji University jurisdiction, researcher has used stratified sampling method. Each district has been considered one strata i.e. Kolhapur, Sangli and Satara. After that types of colleges has been considered as a sub-strata from each district i.e. Conventional Colleges, Conventional and Professional Colleges, Colleges of Education, Law Colleges, Engineering and Technology Colleges and Pharmacy Colleges. Precision is depend upon the sample size of the stratum and it depends

upon variability in each stratum. In stratified sampling the allocation of sample size for different strata is done according to total no. of units in each stratum and variability within each stratum.

The researcher has taken 20 percent of colleges from each sub-strata of each district for the research purpose. Then researcher has used convenience sampling method for the selection of the colleges. The following table no. 2 shows the sample size

Table No.2
Sample size of colleges

Sr. No.	Type of Colleges	Kolhapur	Sangli	Satara	Total
1	Conventional Colleges	06	03	04	**13**
2	Conventional and Professional Colleges	05	05	03	**13**
3	College s of Education	--	01	01	**02**
4	Law Colleges	01	--	01	**02**
	Total	**12**	**09**	**09**	**30**

Source: *Compiled by Researcher*

Thus a reasonable sample of 20 percent of the aided colleges was considered for the present study, which comes near about 27colleges. But researcher has taken 30 colleges as a sample for the present study. The sample size is comprise of a representative sample of thirty (30) colleges in total with a sample selection of Thirteen (13) Conventional Colleges, Thirteen (13) Conventional and Professional Colleges, Two (02) Colleges of Education, and Two (02) Law Colleges. Engineering and Technology Colleges and Pharmacy Colleges could not take as a sample because 20% of them from each strata were less than the 0.5.

In this paper, an attempt has been made to highlight the various sources of receipts of colleges. For computing various receipts actual figures of receipts during the five years under study have been taken and an average of the same has been calculated. The calculated average receipts is helpful for making a comparative analysis but it kept in mind that this receipts shall be normally lower than the receipts in the latest years.

Findings based on per student receipts and per student recurring and non-recurring cost of education

1. Average per student receipts from State Government is found Rs. 242 (Non- salary) and Rs. 23895 (including salary) in Conventional Colleges. In Conventional and Professional Colleges it is Rs. 376 (Non- salary) and Rs. 25340 (including salary). In Colleges of Education it is Rs. 1767 (Non- salary) and Rs. 79869 (including salary). In Law Colleges it is Rs. 463 (Non- salary) and Rs. 13691 (including salary).

2. Average per student receipts from Central Government/UGC is found Rs. 3003 in Conventional Colleges, Rs. 630 in Conventional and Professional Colleges. Colleges of Education and Law Colleges have not received any kind of grant from Central Government/UGC during the years under study.
3. Average per student receipts from fees is found Rs. 641 in Conventional Colleges, Rs. 678 in Conventional and Professional Colleges, Rs. 17090 in Colleges of Education and Rs. 1148 in Law Colleges.
4. Average per student other receipts is found Rs. 186 in Conventional Colleges, Rs. 207 in Conventional and Professional Colleges, Rs. 1467 in Colleges of Education and Rs. 131 in Law Colleges.
5. Average per student total receipts is found Rs. 4073 (excluding salary) and Rs. 27726 (including salary) in Conventional Colleges. In Conventional and Professional Colleges it is Rs. 1892 (excluding salary) and Rs. 26857 (including salary). In Colleges of Education it is Rs. 20323 (excluding salary) and Rs. 98425 (including salary). In Law Colleges it is Rs. 1742 (excluding salary) and Rs. 14970 (including salary).
6. Per student highest average recurring cost of education is found Rs. 99687.4 in the Colleges of Education and lowest per student average recurring cost of education is Rs. 15029.4 in law colleges. In Conventional and Professional colleges it is Rs. 27293 and in Conventional colleges it is 24705. The cost is very high in the Colleges of Education due to there is limitations on the strength of students but the set-up, infrastructure requires almost same to all the colleges.
7. Per student highest average non-recurring cost of education is found Rs. 1136.4 in Colleges of Education and lowest per student average non-recurring cost of education is Rs. 228.8 in law colleges. In Conventional colleges it is Rs. 1304 and in Conventional and Professional colleges it is Rs. 413.

Conclusion

Per Student average total receipts of Colleges of Education is Rs. 98425 which is 59 percent share of per student total receipts and it is comparatively more than other colleges. Per Student Average receipts of Conventional colleges is Rs. 27726 which is 16 percent share, Conventional and Professional colleges is Rs. 26857 which is 16 percent share and of Law colleges is Rs.14970 which is 09 percent share of total per student receipts. The coefficient of variance of Conventional Colleges is less than other colleges which means average per student receipts of Conventional Colleges is more consistent.

. The lowest per student average non-recurring cost is found in Law colleges which is Rs. 228. Per student average non-recurring cost of education of Conventional and Professional colleges and Colleges of Education is Rs. 413 and Rs. 1136 respectively. Per student non-recurring cost of all type of colleges is showing ups and down during the study period. The maximum average non-recurring cost of education is Rs. 2133 in Colleges of Education during the year 2011-12 and the minimum is Rs.176 in Law colleges during the year 2009-10.

The C.V. of per student non-recurring cost of education of conventional and professional colleges is lower than other type of colleges i.e. per student non-recurring cost of education of conventional and professional colleges is more consistent than other type of colleges.

References

1. Husain I. (2006), *"Budgeting and Budgetary Control in Educational Institution",* Abhijeet Publication, New Delhi.
2. Koontz, Donnel H. and Cyril (1979), *"Principle of Management: An analysis of managerial functions"*, New York.: Mc Graw Halls Book Co.
3. Thakur D. and Thakur D.N. (1997), *"Higher education and employment",* Deep and Deep publications, New Delhi.
4. Sallis E. (2002), "*Total Quality Management in Education",* Kogan Page, London.
5. Das A. and Paul G. (2012), *"Financial Planning and Challenges for College Libraries in Present Era", Challenges in Library Management System* (CLMS)

❑❑❑

The Effect of Yoga on Self Esteem And The Level of Stress of Inter-Collegiate Players

Mr. Sandip Patil
Director of Physical Education,
Arts & Commerce College, Satara.

Abstract

The present study is an attempt to find out whether Yoga training has any effect on Self Esteem and the Level of Stress of Inter-Collegiate Sport Players. Fifty, Inter-Collegiate students were selected from the colleges of Satara city; on whom; The Rosenberg Self-Esteem Scale and The Daily Stress Inventory (DSI) by Brantley, P.J., & Jones, G.N. [1] were administered in the beginning of the research and second time after a gap of three months training of Yoga practices. The data were analyzed by employing mean, SD and't' ratio. Results reveal a significant increase in Self Esteem ($t=9.24$ $P < 0.05$ level) and decrease in level of the Stress ($t=7.79$ $P < 0.05$ level) of the Inter-Collegiate players.

Introduction

Sports psychology is almost as important to the contemporary competitive athlete as their physical training schedule. When the physical element of their training has been taken to its limit, and as athletes search for something that will give them the winning edge, the key is often found in mental preparation. The sports psychologist now plays an integral role in the preparation of athletes for competition at professional levels. Some athletes seem to have come upon these techniques naturally, others through coaching or contact with yoga, or with methods that have their roots in or common ground with yoga.

The essential feature of these techniques is an internal stillness, a focus that brings the attention of the athlete from the normal movement of the mind, from random and discursive thought, into the present moment. These are the lessons of savasana, the deep relaxation practices of yoga and of meditation, and often the bridge to this state of internal quiet is the breath. However for players who can find the time and make the effort to pursue a regular yoga practice, the rewards can be very significant. Yoga represents a philosophy of life and is practiced by people across the globe, it is important to note that it does not constitute a form of religion, but instead has been passed down for thousands of years from teachers to pupils without the support of any particular institution.[2] The practice of yoga first began as a science of

quieting the mind, and every aspect of yoga seeks to develop an unmodified consciousness and unattached evaluation of situations encountered in life. Yoga practice including: decreased blood pressure, heart rate, sympathetic stimulation, carpal tunnel syndrome symptoms, and muscle stiffness; increased parasympathetic tone, range of motion, body strength/stamina/flexibility, and balance; better oxygenation and circulation of the blood; enhanced mental alertness, concentration, focus, and memory; and improved efficiency of breathing.[3] It has also been found that as the power of the mind becomes both harnessed and focused through the participation in yoga practice, physical outcomes such as flexibility, posture, strength, balance, and physical health can be improved. While the physiological benefits of yoga have been established through research, yoga has also been supported as a means to alter perceptions of the body. For instance, female college students participating in a short duration (3-week) progressive relaxation 22 and Hatha yoga program experienced increases in self-esteem and decreased perceptions of physical self-efficacy in addition to the physiological changes of reduced blood pressure and heart rate.[4]

Stess is a growing public health concern, affecting many individual both physically and psychologically.[5] Stress often puts a strain on personal and professional relationships, leading to decreased self-satisfaction and poor psychological adjustment. Sport psychologists Males and Kerr state that as an athlete approaches a game, referred to as the precompetitive period, they are at their highest stress level, and that in this time, an athlete will experience a wide span of emotions which produces a precompetitive affect. This affect is known in laymen terms as anxiety. One main assumption of the inverted U is that for every type of behavior there exists an optimum level of arousal, usually of moderate intensity, that produced a maximum performance. This link has been described in several different variations, such as the relationship between stress and performance, arousal and performance, and anxiety and performance. In these variations, they found that moderate levels of arousal were generally associated with better performance than too little arousal or excessive arousal. For example, when an athlete has a very low state of arousal, she may be too drowsy to perform, or on the other end of the spectrum, when an athlete experiences a very high state of arousal, s/he may choke, thereby hindering performance.

The major sources of stress that have been reported by sports performers include fear of failure, concerns about social evaluation by others (particularly the coach), lack of readiness to perform, and loss of internal control over one's environment. Various models and theories of the effects of such stress upon performance and vulnerability to injury are reviewed, including multidimensional anxiety theory and a

catastrophe model of anxiety and performance. However, that which is available suggests that many of the same psychological skills that are thought to enhance performance can also be used to reduce the risk of injury, and promote a speedy recovery from injury. These include goal-setting, imagery, self-talk, and yoga training.

Hypotheses: 1. After the training of Yoga players will show significant change in self-esteem compared to the before the practice of yoga. 2. There will be a difference in the levels of State and Trait Anxiety before and after the practice of yoga.

Method: For the present research study sport players selected from the various colleges in and around Satara City. Fifty (50) Inter-Collegiate players were randomly selected from various colleges and their age ranged between seventeen to twenty two years (17-22). They were medically fit enough to undergo the training schedule of yoga. All were from middle class socio economic status.

Tools: 1. Self-Esteem Scale (Rosenberg-1979)

The Rosenberg Self-Esteem Scale is a widely used, 10 items, unidimensional measure of global self-esteem, defined as a favorable or unfavorable attitude or feelings toward oneself. Higher scores indicate greater self-esteem. The measure was originally developed with 5,024 high school students, but has since been used with a wide range of ages, nationalities, ethnicities, psychiatric conditions, and socioeconomic levels and represents the most widely used measure of self-esteem. Test-retest reliability has been shown to be r = .85 over a two-week period with 28 college students, r = .82 with a sample of adults, and r = .63 with 990 Canadian high-school students over a 7-month period with an acceptable alpha coefficient of r = .77 for total self-esteem score. Similarly internal consistencies (Cronbach's alphas) for RSES have been found 34 to be higher than r = .80 with an adult sample and from r = .77 to r = .88 across several studies (Blascovich & Tomaka, 1993; Fleming & Courtney, 1984). Encouraging validity information also exists for the RSES. Convergent validity for college aged samples between RSES and the Coopersmith's Self-Esteem Inventory of r = .60 was found; r = .67 for the Kelly Repertory Test, and r = .83 for the Heath Self- Image Questionnaire. Given the ease of administering the questionnaire and supported reliability and validity data it continues to be widely used.

2. The Daily Stress Inventory (Brantley P.J. & G.N. Jones 1989).

The Daily Stress Invenory (DSI) is a 58 item self-report measure that allows a person to indicate how often a specific stressfull event has affected him or her oveth past 24 hours. After identifying which events occurred, the individual rates the stressfulness of those

events on a Liker scale from 1 to 7. From the DSI three scores can be derived for each individual: 1. The number of stressful events that occurred (FREQ), 2. The sume of the total impact rating of these events (SUM), and 3. The average impact rating of the events. For this research only the Sum rating was used. The sum score demonstrates the total impact the stressors had on the individual. The SUM measurement of the DSI is significantly correlated to the Daily Hassles and Uplift Scale (0.57 for Hassle frequency and 0.56 for hasssles intensity) demostrating concurrent validity. The reliablility across items for the SUM is 0.87. The lowest and highest SUM score possioble 0 to 406, respectively. Higher scores on the scale indicate a greater psychological stress.

Procedure: In Pre-Test firstly Self Esteem Inventory and the Daily Stress Inventory were administered on Inter-Collegiate players. And their self esteem and stress level were calculated as per the guidance of test manual. Then yoga training under supervision for 3 months daily was given to sample of players. After the yoga training in post test i.e. both the test were administered.

Results and Discussion

Table No. 1
Mean difference between Pre-test and Post –test of Inter-Collegiate players (N=50)

Variable	Mean Diff.	S.D. Diff.	't' Value
Self Esteem	12.02	1.32	9.24**
Stress	-7.95	1.02	-7.79**

Note:$^{**}P<0.05$

The perusal of Table No.1 reveals that the mean difference between before and after practice of Yoga on Self Esteem 't' value 9.24 is highly significant at $P<0.05$ level. This clearly shows that Yoga training significantly increases a Self Esteem of Inter-Collegiate players which is essential for good performance. The results are in agreement with the regular practice of meditation has been shown to help individuals cultivate deep and long-lasting experiences of inner calm, well-being, selfworth, and self-respect.[6] Previous research utilizing longer yoga intervention periods have noted significant increases in self-esteem and body image.[7] Likewise, following an intervention period of ten weeks, body-cathexis and self-cathexis scores improved for the yoga group (*M* age of 25 years), whereas only self-cathexis scores changed in the therapy group (*M* age of 38 years), suggesting yoga to be superior as a therapeutic technique for body concept changes.[8] Similar findings have even been shown in children identified as poorly coordinated and disinterested in physical activity, whose reported and demonstrated body satisfaction increased after a four-week yoga and awareness training period. Qualitative analysis of

the participants' journal 24 entries, reported a consensus that the yoga classes represented an empowering and positive experience.

The study of self-actualization and awareness through yoga practice marks another area that has gone relatively under-researched, and may help to better explain the change in physiological and psychological measures demonstrated in the literature. The concept of mindfulness represents this notion of self-actualization and awareness, which is made possible through the dedication to yoga practice. Another study examining self-actualization in adults following a four-month yoga and yogic education program found improvements in time competence, inner directedness, and in the self-regard, self-actualizing, and self-acceptance areas of the self-actualization scale of the Personal Orientation Inventory.

The table No.1 also indicates that effect of Yoga trainig on the level of stress of Inter-Collegiate players. There is significant difference between Pre-test and Post-test of Inter-Collegiate in level of stress. The mean difference between Pre- test and Post-test is -7.95 and 't' value is -7.79 which is highly significant at $P<0.05$ level. This shows that yoga training leads to a significant decrease in the level of stress of Inter-Collegiate players. The results are agreement with Sunil Bhatnagar, Joshi and Kuldipsigh(1991), Karkar (1971),Vaishali Sharma and Mishra (2006), who reported decrease in state anxiety level significant at $P<0.001$ level as result of meditation practice . Kaliappan and Shanmugam (1982) and Venkatesh et al. (1994) found significant reduction in state anxiety level at $P<0.05$ level. For those engaged in a one-month Induced Yogic Relaxation Training (IYRT) program, changes were observed following the program in terms of self-esteem and stress reduction (Sahajapal & Rinpari, 2000). Therefore, the first and second hypothesis is accepted.

Conclusion: Within the limitation of the present experimental study, the following conclusions have been made in the light of the findings from the present study. The selected yogic practices had a better training effect on Self Esteem and the level of Stress of Inter-Collegiate Players. Self Esteem and moderate level of stress are necessary for peak performance in sport. Yoga, too, has been recommended and studied in its relationship to stress, although the studies are less scientifically replicable. Nonetheless, several researchers claim highly beneficial results from Yoga practice in alleviating stress and its effects. The practices recommended range from intense to moderate to relaxed asana sequences, plus pranayama and meditation. In all these approaches to dealing with stress, one common element stands out: the process is as important as the activity undertaken. Because it fosters

self-awareness, Yoga is a promising approach for dealing with the stress response.

If the yogic exercises are made part of the training programme for Inter-Collegiate players, it is quite possible to improve their physiological fitness that will automatically improve the performance of the Inter-Collegiate players.

References

1. Brantley P.J. & G.N. Jones (1989),*"The Daily Stress Inventory: Professional Manual Odessa,"* FL:Psychological Assessment Resources.
2. Fishman L. (2003), *"Yoga in medicine",* Demos Medical Publishing.
3. Ross R. (2001), "*Yoga as a therapeutic modality",* NY Publishers, Churohill Livingstone.
4. Cusumano J. A. & S. E. Robinson (1992), *"The short-term psychological effects of hatha yoga and progressive relaxation on female Japanese students". Applied Psychology: An International Review.*
5. Sobel D.S. (1995), *"Rethinking medicine: improving health outcomes with cost-effective psychological interventions", Psychosomatic Medicine.*
6. Kabat-Zinn J. (1993), *"Mindfulness meditation: Health benefits of an ancient Buddhist practice",* Consumer Reports Books, Yonkers.
7. Arpita (1990), *"Physiological and psychological effects of hatha yoga: A review of literature",* Article, The Journal of the International Association of Yoga Therapist.
8. Engelman S. R. & P. R. Clance & S. Imes (1982), *"Self and body-cathexis change in therapy and yoga groups." Journal of the American Society of Psychosomatic Dentistry and Medicine.*

❑❑❑

Educational Disparity In India

Dr. Shivaji Zanzurne
Asst. Professor,
Dept. of Economics

Mr. Sachin Sonawane
B.A. Third Year,
Dept. of Economics

Arts & Commerce College, Satara.

Introduction

The Education is a key to mystery of modern age; because it is very effective and dynamic factor related to all parts of human development. The life of human becomes very convenient because of education. It is to be continuously process in human life.

In any country, an importance of education is remarkable in economic development process. There is no use of large number of people if they are not literate and for any social and economic development education is essential with the increasing level of literacy, person's efficiency and productivity also increase as it result in economic development. As people gets economically developed it alternatively induce for social development and with social development, economic development is also possible.

'Malthus' opines about education as "ones education cause for welfare of another". It means that due that the social welfare increases also with economic development due to education. There is need of new technology, innovation and requires special skills for economic development and it can achieve through education. Developed countries have shown it, becase ther is advance education system in developed countries. In India literacy level is low. In some states of India we found granted, non-granted, under granted, and permanent non-granted classification has made. And Hence, through this research paper, is tried to explain the regional educational disparity in India.

What is regional educational disparity?

"In educational view point, co-existence of low literate state as compared to high literate state is called as regional educational disparity."

Importance of the study subject

21th century arouse with lot of challenges for human being. This is not only the period of globalization but also the era of competition. This competition is for development and go ahead. In this competition, who finished who is stopped! Whether it is country or society or person. What will be the base for social structure and economic sysyetm in this new century? If these types of questions

arouse, the definite answer will be knowledge (education). 'Knowledgable social structure' and 'knowledgeable economic system' only the ways to stand in future. It means that education will be first place choice for person, society, country in future. And hence, it is important to give equal opportunities to all by reducing regional educational disparity.

Objectives of the Study

1) To analyze the regional disparity in educational sector in India.
2) To suggest the remedies to reduce regional disparity in educational sector.

Hypothesis

There is vast regional educational disparity in social sector development in India.

Research Methodology

In the present research paper secondary data is used, in which consists Indian economic survey, magaxines, books, research journals, news papers etc.

Limitation of the Study

The geographical area of India is very vast and hence some states in India are selected for the study purpose and this is the limitation of the study.

Nature of the regional educational disparity in India

India has divided in to 29 states and 7 union territories, due to this while considering the regional educational disparity we regard the nature of educational disparity by comparing one state to another state on the basis of following factors.

1) Literacy Rate in India

According to 2001 census, "A person has completed about 7 years of age and the person who understand the writing-reading, are called a literate person."

The economic development process has accelerated in those country or state in which the proportion of literacy of people is higher. In India various schemes are formulated and implemented for literacy in various five-years plans, but there is not decrease in the regional disparity about literacy, which has shown in the following table no. 1.

Table No. 1

State-wise Male-Female Literacy Rates in India(1961-2011)(in present)

State/Union Territories	T.L. 1961	Total Literacy (2001)				Total Literacy (2011)			
		T.L. Rate	Male	Female	Def.	T.L. Rate	Male	Female	Def.
Kerala	55.08	90.90	94.2	87.7	6.5	93.91	96.02	91.98	4.04
Lakshadweep	27.15	86.7	92.5	80.5	12.0	92.28	96.11	88.25	7.86
Goa	33.41	82.0	84.4	75.4	9.0	87.40	92.81	81.84	8.97
Puducherry	43.65	81.2	88.6	73.9	14.7	86.55	92.12	81.22	10.9
Maharashtra	35.08	76.9	46.0	67.0	19.0	82.91	89.82	75.48	14.34
Him. Pradesh	N.A.	76.5	85.3	67.4	17.9	83.78	90.83	76.60	14.23
Delhi	65.08	81.7	87.3	74.7	12.6	86.34	91.03	80.93	10.1
A. Pradesh	24.57	60.5	70.3	50.4	19.9	67.66	75.56	59.74	12.82
Rajasthan	18.12	60.4	75.7	43.9	31.8	67.06	80.51	52.66	27.91
Jam.Kashmir	12.95	55.5	66.6	43.0	23.6	68.74	78.26	58.01	20.25
Arun.Pradesh	7.13	54.3	63.8	43.5	20.3	66.95	73.69	59.57	14.12
Uttar Pradesh	18.12	56.3	68.8	42.2	26.6	69.72	79.24	59.26	19.98
Bihar	21.95	47.0	59.7	33.1	26.6	63.82	73.39	53.33	20.06
India	**28.30**	**64.8**	**75.3**	**53.7**	**21.6**	**74.04**	**82.14**	**65.46**	**16.68**

Source: 1) Economic Survey of India, 2011-12, P.N. A_{122}.
2) Pratiyogita Darpan, 1 May 2011, P.N. 179.

Note: 1) T.L. Rate = Total Literacy Rate 2) N.A. = Not Available 3) Def. = Deference

The literacy rate of female-male finds vastly the regional disparity state-wise in India from above Table No. 1 total literacy rate was only about 28.30 percent in 1961, even if it increases till 74.04 percent the nature of this increasing is nor equal to but inequality. There was the rate of total literacy, male literacy and female literacy, 74.04 percent, 82.14 percent and 53.33 percent respectively at national level in 2011. And the literacy rate is higher in Kerala, Lakshadweep, Goa, Puducherry, Maharashtra, Himachal Pradesh Delhi, etc. than the rate of the states. But the literacy rate is less in Uttar Pradesh, Bihar in compare to the average rate of nation, the literacy rate is higher in Kerala (93.91%) and very low in Bihar (63.82%) in all states the rate of female literacy is low in compare to male literacy rates considering with the female-male literacy rate.

2) Imbalance availability in educational facilities

In those states there is availability of advanced and modernized educational facilities in that states/country educational system has developed. But India there is vast disparity found in educational facilities; it can be explain with following table no. 2.

Table No. 2

State-wise imbalance availability in educational facilities in India (2011-12)

State/Union Territories	No. of Schools (Primary Secondary, Higher Secondary)	Number of Higher Colleges				Unive -rsity
		General Colleges	Prof. Colleges	Others Colleges	Total Colleges	
A. Pradesh	98696 (8.08)	1674	948	143	2765	21
Assam	30499 (2.49)	348	54	29	431	7
Bihar	54126 (4.43)	800	50	178	1028	15
Gujarat	46690 (3.82)	535	493	89	1117	21
Karnataka	66259 (5.43)	930	633	148	1711	24
Kerala	15333 (1.25)	189	244	33	466	10
M. Pradesh	138527 (11.35)	712	287	149	1148	17
Maharashtra	88147 (7.22)	1018	806	487	2311	42
Punjab	19815 (1.62)	232	173	15	420	11
Rajasthan	96727 (7.92)	812	104	174	1090	21
Tamilnadu	87807 (7.19)	693	640	198	1531	37
U. Pradesh	188285 (15.42)	1676	337	633	2646	34
West Bengal	59853 (4.90)	375	188	58	621	20
India	**1220728 (100%)**	**11926**	**5610**	**5746**	**20282**	**371**

Source: 1) Economic Survey of India, 2011-12.

From the above table it can infer that the number of sanctioned school were about 1220728 in 2011-12 year in India which includes primary, secondary and higher secondary schools. The numbers of schools higher in Uttar Pradesh (188285(15.45%)) and lower in union territories, Lakshadweep. The number of colleges providing professional higher education are higher in Andhra Pradesh (948), Karnataka (633) than other states Bihar, Rajasthan, West Bengal 50, 104 and 188 respectively. As result of a few states finds out a priority with regard fo technological progress.

3) State-wise imbalance in drop-out in school

The drop-out proportion depends upon the availability of educational facilities and educational atmosphere. What is the situation of state-wise drop-out proportion in school?

At national level the dropping proportion of boys and girls in school accordance to class was about 5th class 25.70 and 24.21 percent, 8th class 43.72 and 41.34 class and 10th class 56.55 and 57.30 respectively. The dropping proportion is high in Bihar and finds out Zero till 5th to 8th class in Kerala and Delhi.

Similarly, drop-out proportion of children (boys) studying in classes from 5th to 8th was maximum when we conducted research (2011-12) and the drop-out proportion of children (girls) studying in classes from 10th was maximum as compared to boys.

4. State-wise imbalance of education development index

The education development index shows the new aspects of fundamental education with particular index of states. The new basic aspects of fundamental education seems to jointly integrated between union territories and other state's of India. The education development index used 21 index with infrastructure, teacher, availability and outcome during its, measuring that is why it has got importance.

In the following table no. 3 has been shown the sub-division wise index and the education development index in prime states at the level of primary and high primary for 2011 to 2012. Index at the level of Primary and high primary in prime states. (2011-12)

Table No. 3

State-wise imbalance of Education development index

State/Union Territors	Availability Index		Infrastructure Index		Teacher Index		Outcome Index		Combine	
	P.	H.P.	P.	H.P.	P.	H.P.	P.	H.P.	E.D.L.	Rank
Andhra	0.63	0.58	0.67	0.78	0.69	0.86	0.81	0.72	0.66	14
Bihar	0.55	0.52	0.38	0.42	0.46	0.51	0.60	0.43	0.42	35
Gujarat	0.57	0.80	0.68	0.68	0.82	0.85	0.69	0.59	0.66	15
Kerala	0.23	0.62	0.85	0.87	0.98	0.94	0.81	0.82	0.77	3
M.Pradesh	0.58	0.66	0.54	0.58	0.46	0.43	0.67	0.58	0.49	30
Maha.	0.56	0.65	0.73	0.82	0.71	0.76	0.75	0.71	0.66	13
U. Pradesh	0.50	0.63	0.71	0.70	0.64	0.25	0.67	0.56	0.52	23
Karnataka	0.57	0.73	0.60	0.66	0.77	0.85	0.82	0.71	0.66	16
Tamilnadu	0.47	0.57	0.80	0.80	0.90	0.88	0.89	0.87	0.74	5
Rajasthan	0.59	0.70	0.69	0.76	0.45	0.59	0.49	0.50	0.54	22
W. Bengal	0.57	0.28	0.61	0.69	0.51	0.53	0.67	0.54	0.50	26

Source: Elementary Education in India Progress Towards UEE Report.
Note: 1) P. = Primary 2) H. P.= High Primary 2) E.D.I. = Education Development Index

From the above table we look that some states like Puducherry (1), Lakshadweep(2), Kerala(3), have in progress than other states like

Bihar(35), Jharkhand(34), Assam(32) have to seem backwardness in regarding the education development index.

Conclusion and remedies

The regional imbalance in education sector affects adversely on our national development and national integration. Thus we suggest the following remedial to eradicate imbalance in educational sector in our country.

1. The literacy proportion rate of India has been increased from last few years but we find that the states like Bihar, Uttar Pradesh, Andhra Pradesh, Rajasthan and Jammu-Kashmir are still seen below the national average literacy rate. In order to decrease the literacy rate in the states mentioned above, we have to take some special state or trends to tackle the problem.
2. When we consider the state-wise female literacy rate, we find that Rajasthan, Bihar, Jammu & Kashmir, Jharkhand, Andhra Pradesh, Uttar Pradesh are having low literacy rate as compared to other states like Kerala, Hariyana, Tripura, New Delhi, Padhucherry, Andhaman-Nicobar, Chandigad. Unfortunately the female literacy rate is found to be less as compared to male literacy rate in India. Thus we need to provide some special or essential schemes to female population to increase the literacy rate. The we have to select some important schemes regarding education and has to implement them regarding to the 'education rights act'. Because of this the literacy rate of our female population will increase and at the some time the regional imbalance of educational will also get decreased. We can be able to eradicate the illiteracy rate of females in our country.
3. It is unfortunate that the drop-out proportion of boys in schools ranging from class 5th to 8th is more than girls but from 10th class the drop-out proportion of girls is more the boys. In order to eradicate this problem we should implement effectively and properly the educational schemes like 'Sarve Siksha Abhiyan' so as to decrease the drop-out proportion of above mentioned boys and girls.

Concluding

Many persons, many institutions and commities appointed by government have stressed feom time to time to study the regional imbalance educational in India, but still the balance in educational sector has not been proved yet why? The reason is that the government level programmes are inadequate and not properly managed yet. The states in which education literacy rate has increased the development also seems to exist and the state in which the education literacy rate has decreased, the backwardness seems to exist. So it should not happen and so in order to decreased the imbalance condition of educational sector the government and people should join properly and honestly to

deliver the educational improvement programmes to all the need population that we struggle for.

Reference

1. Solunke R. S. (2011), *"Maharashtra Aani Marathwadyatil Manwa Vikasatil tulnatmak Adhayan*" Marathwada Arthshashtra Parishdechi Smarnika -2011.
2. Dastane Santosh (2009), *"Uchya Shikshanache Arthshstra",* Arthasawad, Jan-March 2003/Khand 26, Ank-4.
3. Lahane Rajesh & Kailash Thombre, (2010), *"Literacy and level of Education in India"*, Souvenir of S.B. College, Sangamner-2010.
4. *Economic Survey of India 2010-11, 2011-12.*
5. *Economic Survey of Maharashtra 2011-12.*

❑❑❑